T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI

KIRGIZCA VE TÜRKÇEDE "GÖZ" İLE İLGİLİ DEYİMLER VE ÇAĞRIŞIM ALANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

Aigul TURSUNOVA

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI

KIRGIZCA VE TÜRKÇEDE "GÖZ" İLE İLGİLİ DEYİMLER VE ÇAĞRIŞIM ALANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

Aigul TURSUNOVA

Tez Danışmanı
Doç.Dr.Halil İbrahim USTA

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI

KIRGIZCA VE TÜRKÇEDE "GÖZ" İLE İLGİLİ DEYİMLER VE ÇAĞRIŞIM ALANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı :

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

Tez Sınavı Tarihi .....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(……/……/200…)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

……

İmzası

……

İçindekiler

Önsöz

Giriş

I. Bölüm ---------- 1

Oğuz ve Kıpçak Dil Gruplarının Genel Değerlendirilmesi

II. Bölüm ---------- 7

Kırgızca ve Türkçenin Sözdizimi Açısından Karşılaştırılması

III. Bölüm ---------- 26

Kırgızca ve Türkçedeki Deyimler ve Kullanılış Özellikleri

IV. Bölüm ---------- 35

"Göz" ile İlgili Deyimlerin Karşılıklı Değerlendirilmesi

Sonuç ---------- 94

Kaynakça

Tursunova, Aigul, "Kırgızca ve Türkçede 'Göz' ile İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması", Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç.Dr. Halil Ibrahim USTA, 107 s.

"Kırgızca ve Türkçede 'Göz' ile İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması" adlı yüksek lisans tez çalışmamızda, esas konumuza geçmeden önce, Kırgız ve Türk lehçelerinin etnik ve dil bağlarına, sözdizimsel özelliklerine, deyimlerin genel değerlendirilmesine yer verdik. Her iki lehçedeki deyimleri karşılaştırmadan önce, iki lehçenin ne tür bağları vardır, sözdiziminin yapısı aynı mıdır farklı mıdır bir bakmak gerektiğini doğru bulduk. Kıpçak grubuna ait olan Kırgızca ile Oğuz grubuna ait olan Türkçenin tarihsel bağlantıları, bu lehçelerin sözdizimindeki benzerlik ve farklılıkları, dillerin gelişim süreci içinde akraba dillerden veya yabancı dillerden etkilenme dereceleri, bu etkilerin sözdizimine yansımaları, tezimizin çerçevesi içinde kalan konulardır.

Ayrıca bu calısmamızda Çağdaş Kırgızca ve Türkçede sözdizimi, sözdiziminde görev alan üyeler, kalıplaşmış anlatım biçimleri (deyimler), bunların sözlükbirim olan şekilleri incelenerek gösterilmiştir.

Daha sonra, bu iki lehçedeki "göz" kavramı ile ilgili deyimler ve çağrışım alanı karşılaştırıldı. Çalışmada önce Kırgızcadaki deyim ele alınarak Türkçedeki karşılığı ile benzerlik-farklılıkları gösterildi. Her iki lehçe de deyim bakımından oldukça zengin olduğu ve konu itibariyle biraz geniş olduğu için en çok kullanılan organ adlarından "göz" seçilip, bunun üzerinde bir karşılaştırma yapıldı.

Kaynak olarak öncelikle genel dil sözlükleri, deyimler sözlükleri tarandı, bu konuda yapılan araştırma ve incelemeler araştırıldı. Örnekler edebi kaynaklardan, gazete – dergilerden ve günlük konuşma dilinden alındı.

İki dilde ortak olan eşdeğer deyimleri tespit ederek bir araya getirmemizdeki amaç, adı geçen iki dilin aynı kökene dayanan akraba diller olduğunu deyimler açısından da tespit etme yoluna gitmek olmuştur.

Tezimiz Kırgızcayı veya Türkçeyi öğrenmek isteyenlere, bu iki lehçenin sözdizimsel özelliklerini ve deyimlerin kullanım alanındaki farklılıkları göstermesi bakımından önemli açılımlar sağlayacaktır düşüncesindeyim.

Tursunova, Aigul, <u>"The Idioms Related with 'Eye' in Kyrgyz and Turkish Dialects and Comparison of Their Association Areas"</u>, Master's Thesis, Advisor: Assoc.Prof. Halil Ibrahim USTA, 107 p.

Before passing to the main subject in Master's Thesis work named "The Idioms Related with 'Eye' in Kyrgyz and Turkish Dialects and Comparison of Their Association Areas", we mentioned about general valuation of idioms, syntactical speciality, dialectical and ethnical relations between Kyrgyz and Turkish dialects. Before the comparison of idioms in both dialects, we decided to study if the syntactical structure is the same or not, what kind of common points these dialects have? Historical relations between Kyrgyz dialect which belongs to Kypchak group and Turkish dialect which belongs to Oguz group, syntactical differences and similarities between these two dialects, the degree of effect of foreign or relative languages during the process of development of these dialects, the reflection of these effects to the syntax are subjects which are within our Master's Thesis.

Furthermore, syntax in Modern Kyrgyz and Turkish, elements in syntax, idioms are analysed in this thesis.

After, idioms related with 'eye' concept and their association area, in these two dialects, were compared. Firstly, Kyrgyz idiom was taken and then shown similarity-difference in Turkish. Because of both of dialects are rich of idioms and the wide-subject, the mostly used organ name "eye" was choosen and comparison was done on it.

As the main source, general vocabularies, idiom vocabularies, researches on this subject were studied. Examples were taken from literary sources, newspapers, journals and daily spoken language.

Purpose in collection of common idioms, to determine, from view of idioms, that, these dialects are relative with the same roots.

Önsöz

Dil, sık sık yenilenen, her geçen gün yenilenip gelişen bir olgudur. Dil, sürekli gelişiyor. Dildeki eski, kullanılmayan kelimeler o dilin sözvarlığından çıkıp, onların yerine yenileri ekleniyor. Toplum geliştikçe ilimde ve teknolojide de yeni buluşlar yapılmaktadır. Bunun neticesinde ortaya çıkan kavramları adlandırmak için yeni kelimeler oluşturma gereksinimi duyulur ve dilde yeni kelimeler ortaya çıkar. Bir dilin gelişmesinde terim ve kelimelerin rolü oldukça büyüktür.

Çok geniş bir coğrafyada konuşulmakta olan Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri oldukça önemlidir. Türk dili VI. asırdan bugüne kadar birçok aşamadan geçmiştir. 'Türk Dili' tabiri geniş anlamda, Türk dilinin eski – yeni lehçelerinin hepsini ifade eder.

Bu tez de, Türk lehçelerinin çok eski zamanlarından beri devam edegelen iki büyük kolunu sözdizim ve deyimler açısından karşılaştırarak ele alan bir çalışmadır.

"Kırgızca ve Türkçede 'Göz' ile İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması" adlı yüksek lisans tez çalışmamızda, esas konumuza geçmeden önce, Kırgız ve Türk lehçelerinin etnik ve dil bağlarına, sözdizimsel özelliklerine, deyimlerin genel değerlendirilmesine yer verdik. Her iki lehçedeki deyimleri karşılaştırmadan önce, bu iki lehçenin ne tür bağları vardır, sözdiziminin yapısı aynı mıdır farklı mıdır bir bakmak gerektiğini doğru bulduk.

Kıpçak grubuna ait olan Kırgız Türkçesi ile Oğuz grubuna ait olan Türkiye Türkçesinin tarihsel bağlantıları, bu lehçelerin sözdizimindeki benzerlik ve farklılıkları, onların gelişim süreci içinde akraba dillerden veya yabancı dillerden etkilenme

dereceleri, bu etkilerin sözdizimine yansımaları, tezimizin çerçevesi içinde kalan konulardır.

Çağdaş Kırgızca ve Türkçede sözdizimi, sözdiziminde görev alan üyeler, kalıplaşmış anlatım biçimleri (deyimler), bunların sözlükbirim olan şekilleri incelenerek gösterilmiştir.

Daha sonra, bu iki lehçedeki "göz" kavramı ile ilgili deyimler ve kavram (çağrışım) alanı karşılaştırıldı.Çalışmada önce Kırgızcadaki deyim ele alınarak Türkçedeki karşılığı ile benzerlik-farklılıkları gösterildi. Her iki lehçe de deyim bakımından oldukça zengin olduğu ve konu itibariyle biraz geniş olduğu için en çok kullanılan organ adlarından "göz" seçilip, bunun üzerinde bir karşılaştırma yapıldı. Tezde önce Kırgızcadaki deyim ele alınıp sonra da Türkçedeki karşılığı gösterildi.

Kaynak olarak öncelikle genel dil sözlükleri, deyimler sözlükleri tarandı, bu konuda yapılan araştırma ve incelemeler araştırıldı. Örnekler edebi kaynaklardan, gazete – dergilerden ve günlük konuşma dilinden alındı.

Bu alanda çalışma yapmamızı gerekli kılan sebeplerin en önemlisi bu tür çalışmaların az sayıda olmasıdır.

Tezimizin amacı, Kırgızca ve Türkçe'nin sözdizimsel özelliklerini, deyimleri incelemek ve onların arasındaki benzer ve farklı yönleri ortaya koymaktır. Çalışmamızda, en çok kullanılan organ adı "göz" kelimesinin, özellikle deyimlerde kullanılan şeklini ele aldık.

Çalışmamız sırasında Türkçede kullanılan deyimlerin aynıları ya da benzerlerinin Kırgızcada da olduğu görüldü. Bu benzerlik iki lehçe arasındaki bağların ortak tarihsel geçmişten kaynaklandığını göstermektedir. Her iki lehçede de genel olarak aynı

ifadelerin kullanıldığına, duyuş ve düşüncelerin aynı olduğuna tanık olduk. Öte yandan, tarihsel süreç içerisinde bu iki lehçenin arasında bazı farklılıkların da ortaya çıktığını gördük.

Tezimiz, Kırgızcayı veya Türkçeyi öğrenmek isteyenlere, bu iki lehçenin sözdizimsel özelliklerini ve deyimlerin kullanım alanındaki farklılıkları göstermesi bakımından önemli açılımlar sağlayacaktır düşüncesindeyiz.

Çalışmamızda Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin genel değerlendirilmesi, her iki lehçenin sözdizimi açısından karşılaştırılması, deyimler ve onların kullanılış özellikleri ve çalışmamızın esas konusu olan "göz" ile ilgili deyimlerin her iki lehçedeki karşılıklı değerlendirilmesi yapıldı. Tezde özellikle "göz" ile ilgili deyimler üzerinde duruldu, sözdizimsel ve anlam bakımından karşılaştırıldı. Çalışmada Kırgızca "göz" ile ilgili deyimler esas alındı.

Kıymetli hocam Dr. Ahmet Güngör kaynakçada gösterdiğim tezini kullanmama izin vermiştir. Bu tezden çok değerli bilgiler edindim ve kendisine çok teşekkür ederim.

Tez çalışmamda bana her türlü yardımını esirgemeyen çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Halil İbrahim Usta'ya çok teşekkür ederim.

Bu çalışmamızın neticesinde her iki lehçenin sözdizimi ve deyimler açısından ortak ve farklı tarafları ortaya konmuştur. Bu türden karşılaştırmalı çalışmaların artarak devam etmesi, sözdizimi ve leksikoloji çalışmalarına yol gösterici olacaktır.

Aigul Tursunova.

Ankara 2007.

.

Giriş

Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi yeryüzünde konuşulan diller arasında yüklemin sonda, öznenin başta olduğu diller arasında yer almaktadır. Sözdizimi açısından Kırgız Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında bir sürü benzerlik vardır: söz öbeklerinin sıralanışı (özne-nesne-yüklem), sıfatın isimden önce gelmesi (kızıl köynök-kırmızı elbise), sayı sıfatından sonra gelen ismin çoğul eki almayışı (altı okuuçu-altı öğrenci) vs. gibi özellikleri bu benzerlikler içine katabiliriz. Bu iki lehçenin sözdiziminde görülen en önemli ortak noktası da esnekliktir. Bir cümle farklı biçimlerde, değişik vurgularla birçok kez kurulabilir: *Babam kitabı bana verdi* "Atam kitepti maga bedri" – *Babam bana kitabı verdi* "Atam maga kitepti bedri" – *Kitabı bana babam verdi* "Kitepti maga atam bedri" gibi.

Cümlenin kuruluşundaki bazı nesne ve hareketler tek kelimeyle karşılanamazlar. Bu noktada birden fazla kelimenin kurallı bir biçimde yan yana gelmesiyle oluşan kelime gruplarına ihtiyaç vardır. Muharrem Ergin[1] kelime grupları hakkında şu tanımı yapmıştır. "Kelime grubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir takım kaidelerle ve belirli bir düzen içinde yan yana gelen dil birliğidir." Tahsin Banguoğlu[2] kelime öbekleri diye adlandırdığı kelime gruplarını şu şekilde tarif eder: "Kelime öbekleri, sözü geliştirmek üzere kelimeler öbeklenir, kavramlar arasında derece derece ilişkiler meydana getirirler, bunlara kelime

---

[1] Muharrem Ergin, *Üniversiteler için Türk Dili,* 3. baskı, İstanbul, 1987.
[2] Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* Ankara, 1995.

öbekleri denir.” Bu dilciler dışında daha bir sürü dilbilimci kelime gruplarına birçok tanım vermiştir. Tüm bu tanımlara göre kelime gruplarının bir yargı bildirmediğini anlamak mümkündür. Birden fazla kelimeden meydana gelen kelime grupları belli kurallar içinde yan yana gelir. Tek kelime ile karşılanabilen nesne ve hareketleri daha geniş olarak ifade etmek için kelime gruplarına ihtiyaç vardır.

Kırgız Türkçesi’nde kelime grupları: “İki veya daha çok sözün gramatik-semantik olarak birleşip karmaşık bir kavramı (varlık, hareket, durum) ifade etmesine kelime grupları denir.”[3]

Hem Kırgızca hem Türkiye Türkçesinde tamlama esası üzerine kurulan kelime grupları tamlayan ve tamlamadan oluşur (ana ve yardımcı unsur). Her iki lehçede de genelde ana unsur sonda, yardımcı unsur başta bulunur.

Kelimenin anlamı cümlede belli olur. Cümledeki anlam öncelik taşır. Kelimenin en önemli özelliği de bir anlam ifade etmesidir. Kelimelerin temel anlamları yanında mecaz anlamları da vardır. Cümlede hangi anlamda kullanıldığı yerine ve durumuna göre belirlenir.

Türkiye Türkçesi’nde cümleyle ilgili en önemli problemlerden birisi, yaşanan terim kargaşasıdır. Prof. Dr. Muharrem Ergin, cümleyle ilgili olarak pek çok dilci tarafından kabul edilen şöyle bir tanım veriyor: “Cümle bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime grubudur. Cümlenin varlığı için asgari şart bir çekimli fiildir. Çekimli fiil cümlenin varlığı için

---

[3] Жапаров Абдыкул, *“Кыргыз тилинин синтаксиси”,* Фрунзе, 1979.

lazım ve kafidir. Demek ki çekimli fiil olmak şartıyla tek kelime de bir cümle olabilmektedir...”[4]

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, “cümle” kavramını şu şekilde tanımlıyor: Cümle, bir fikri, bir duygu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm halinde anlatan kelime grubu. Cümlenin varlığı için asgari şart bir çekimli fiildir...”[5]

Kırgız Türkçesi’nde cümle: “Gramatik açıdan şekillenmiş, bünyesindeki unsurları bir bütün durumuna gelmiş, semantik ve entanasyon bakımından bütünlüğe sahip olan sentaktik birliktir. O, düşünceyi açıklama görevini yerine getirir, bununla birlikte duyguları ifade etmek için de kullanılır”.[6]

Tüm bu konular hakkındaki detaylı bilgiler tezimizin ilerideki sözdizimi, kelime grupları ve cümle bölümlerinde ayrıntılı olarak incelenip verilmiştir. Ayrıca Kırgızca ve Türkçede sözdizimi, sözdiziminde görev alan üyeler, kalıplaşmış anlatım biçimleri (deyimler), bunların sözlükbirim olan şekilleri incelenerek gösterilmiştir.

---

[4] Muharrem Ergin, *Üniversiteler için Türk Dili,* 3. baskı, İstanbul, 1987..

[5] Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimler Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara, 1992.

[6] Жапаров Абдыкул *“Кыргыз тилинин синтаксисиі”,* Фрунзе, 1979.. ; Гуламов, Аскарова, *Өзбек адабий тилинин синтаксиси* , Ташкент, 1987.

I. Bölüm

Oğuz ve Kıpçak Dil Gruplarının Genel Değerlendirilmesi

Kırgızların-Oğuzların Tarihi ve Etnik Bağları

Oğuz etnolojisi, orta asırlarda Oğuz-Türkmen dilini konuşan uruğlar federasyonunda veya günümüzde Türk dilinin Oğuz lehçesi kolunu konuşan devletlerde (Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Gagavuz) kullanılmıştır. Kırgızların ve Oğuzların arasındaki etnik bağlar, M.S. VI.-VIII.asırlardan itibaren başlamaktadır. Göktengri dinine inanan Oğuz-Türkmen uruğları, Altay dağlarından Sır Derya'nın yukarı akım bölgelerine kadar yerleşmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse bu topraklar bugünkü Kırgızistan'ın sınırları dahilindedir. Kırgızların, Oğuzlar ile komşulukları hakkında malumat veren ilmi nitelikli kaynaklarda oldukça değerli bilgiler vardır.[1]

Akademik V.V. Barthold, Oğuzların, Merkezi Asya'daki (Güney Sibirya, Moğolistan) Türklerin, Orta Asya'da yer değiştiren bir bölümü olduğu, daha sonra "Türkmen" diye adlandırıldığını açıklamaktadır. Mahmut Kaşgari[2], Divanu Lügati't Türk adlı eserinde aşağıdaki bilgileri vermektedir: "Türkler aslında 20 uruğluk bir eldir. Ben Rum'dan doğuya kadar olan bölgelerde Müslümanları ve diğer ülkeleri zikrettim. Rum'a yakın olarak ilk önce Peçenek daha sonra Kıpçak (Kıpçak-Polovets), Oğuz, Yamak, Başkurt, Kay, Basmıl, Yabaku ve Tatar daha sonra

---

[1] *Коомдук илимдер журналы* 5, Олжобай Каратаевдин макаласы, Кыргыз-Түрк Манас Университети, Бишкек,199-202.бб;

[2] Mutallibov S.M. Mahmut Kaşgarly, Turkiy Sözlar Devani (*Divanu Lügati't-Türk)*, Taşkent, 1960, C.I, s.64. II: 1961; III: 1963; IV: 1967.

Kırgızlar yaşamaktadır. Kırgızları Çin'e yakın yerleşmişlerdir." demektedir. Kaşgari daha sonra "...Kırgız, Oğuz, Kıpçak, Tuhsi, Yağma, Çaruk,Çigil gelir, dilleri temiz Türk dilidir.[3] "Oğuzlar, Türklerin bir bölümüdür. Onlar, temiz Türkmen'dir. Oğuzlar, 22 uruğ olarak yaşamaktadırlar. Her birinin kendine has işareti, en-damgası vardır" [4]diye yazmıştır.

Kırgızlar ile Oğuz-Türkmen uruğları arasındaki etnik bağların, Güney Sibirya ve Moğolistan'ın sınırlarından başlayarak bugünkü Kırgızistan'ın etnik sahasında oluştuğu şüphesizdir. Buna uruğ, devlet tanımlamalarındaki yer adları, uruğların en-damgaları, verilen bilgiler, folklor ile ilgili veriler, delil olarak kabul edilmektedir.

Eski iki etnik birliğin isim bağına, folklorik materyallerde de rastlanılmaktadır. Hive Hanı Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk (Türk Şeceresi)" adlı kitabında Kırgızlar, efsanevi Oğuz Kağan'ın torunu olarak kabul edilmektedir. Kırgız şecerelerinde: "Moğol Han'dan Oğuz Han, Oğuz Han'dan Deniz Han, Deniz Han'dan-Kırgız türemiştir. Kırgızların idarecileri-yabgu seviyesindeki yöneticilerini "İnal" olarak isimlendirdikleri malumdur diye ileri sürülen fikirler vardır. Kırgızların, Kıpçak uruğ birliği içinde yer alan, "Yolatan" adıyla tanınan bir uruğu vardır. Türkmenistan'daki boy birliğinden sorumlu olan idare, Yolatan boyunu bilmektedir. Uuz (Oğuz) Han Manas'ın eski atalarından biri olarak isimlendirilmektedir. Şecerelere göre, Güney Mısır'a ve Batı Baray'a kadar olan yerlerde yaşayan ülkeleri boyun eğdirerek, güçlü imparatorluk tesis eden büyük bir kağandır. Kırgızlar, Oğuz Kağan'ı, "Uuz Han" diye isimlendirmişlerdir.

---

[3] Mutallibov S.M. Mahmut Kaşgarly, a.g.e.1960: C.I-66s.

[4] Mutallibov S.M. Mahmut Kaşgarly, a.g.e.1960:1-89s.

Dil bağı: Kırgızlarla Oğuzlar'ın dil bakımından da bağları vardır. Her ikisi de Türk Dilinin iki büyük koluna ait Türk dilinin birer lehçeleridir. Kırgızca Kıpçak Türkçesi'nin bir lehçesi, Türkiye Türkçesi Oğuz dil grubunun bir lehçesidir.

'Kuzey Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya, Kuzey Buz Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar çok geniş ülkelerde konuşulmakta olan Türk Dili, Altay dilleri arasında gerek bu dilleri konuşanların sayısı, gerekse yazılı metinlerinin eskiliği ve çokluğu bakımından en mühimidir. Türk dilinin yazılı metinleri, miladi VI. asırdan bugüne kadar süregelmiştir. Türkiye türkolojisinde yaygın olan "Türkçe" tabiri hem yeryüzündeki eski-yeni bütün Türk dili ve lehçelerini, hem de kullanılış durumuna göre yalnız Türkiye Türkçesi'ni ifade eder. Herhangi bir karışıklığa yol açmamak için son zamanlarda "Türk Dili" tabirini geniş anlamda, yani Türk dilinin eski-yeni lehçeleriyle birlikte bütünü için kullanma temayülü vardır. Dünya türkolojisinde de bu anlamda *Turkic, Tyurkskie yazıki, Türkishe Sprachen* v.b. ifadeler tercih edilmektedir'.[5]

Türk adına tarihte ilk defa Çin kaynaklarında *T'u-küe* (Türkler) şeklinde Milad'dan sonra VI. asırda rastlanır. Bizans kaynaklarında da yine VI. asırdan itibaren Τovpxoı (Türkler) şeklinde kayıtlar mevcuttur. Çin kaynaklarına göre *T'u-küe* (Türkler) Hiung-nu (Hunlar)'dan mühim bir boy olup soylarına *Aşina* denir.

'Türk dilinin tam anlamıyla bir yazı dili olarak geriye doğru kesintisiz şekilde takip edilebildiği tarih M.S. 720'dir. Daha önce VI. asırda yazıldığı tahmin edilen bazı eksik ve kısa yazı parçaları bulunmuşsa da, bunlar fazla bir yekun tutmaz. Şu halde Türk dilinin sahip olduğu yazılı metinler aşağı yukarı 1400 yıl kadar öncesine uzanmaktadır.'

---

[5] *Türkler Ansiklopedisi*, Türk Dili Bölümü, C. 12/2. 468-517 s.

Gerek Türk dili tarihi ve gerekse dilbiliminin esas dayanağı olan fonetik ve gramer özellikleri bakımından Türk dilinin lehçe ve şiveleri bugün şu gruplar altında toplanır[6]:

I. Güney-Batı Türkçesi (Oğuz grubu).

a) *Türkiye Türkçesi:* Eskiden Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine dahil olan Anadolu ve Rumeli ağızları başta olmak üzere, Gagauzca, Kırım Osmanlıcası, Irak, Suriye ve Kıbrıs'ta konuşulan ağızlar bu dalı oluştururlar. Selçuklular ve Beylikler devrindeki Eski Anadolu Türkçesi ile, Cumhuriyet devrine kadar devam eden Osmanlıca bu dalın tarihi devreleridir.

b) *Azeri Türkçesi,* Sovyetler Birliği Azerbaycanı'nda ve kuzey-batı İran'da konuşulur. Güney İran'daki Kaşkay ağzını da Azeri Türkçesi içine almak gerekir.

c) *Horasan Türkçesi,* İran'ın kuzey-doğu vilayeti Horasan'da yaklaşık 1 milyon kişi tarafından konuşulur ve Türkmence ile Azeri Türkçesi arasında kalan dil özelliklerini taşır.

d) *Türkmence,* Sovyetler Birliği'ndeki Türkmenistan'da, kuzey-doğu İran'da, Hazar Denizi'nin kuzey-batı kıyılarında ve pek az olmak üzere Efganistan'da konuşulur.

Tarihi seyrini XI. asırdan bu yana takip edebildiğimiz Oğuz grubu diğer Türk lehçelerine nisbetle en çok yazılı malzemeye sahip olmakla dikkati çeker. Yapım ve çekim eklerindeki ğ/g ile kelime sonlarındaki ğ/g düşmesi, kelime içi ve sonundaki *d*'nin bu grupta *y* olması, şimdiki zaman eki- iyor (T.T), -ir (Azb.), -yar (Trkm.) v.s. bu grubun başlıca özellikleridir.

II. Kuzey-Batı Türkçesi (Koman-Kıpçak grubu) üç kola ayrılır:

---

[6] *Türkler Ansiklopedisi*, Türk Dili Bölümü, C. 12/2. 470-471 s.

1) Pontus-Hazar kolu

a) *Karayimce,* Kırım'da, Polonya ve Litvanya'da yaklaşık 7.000 kişi tarafından konuşulur. Eskiden İbrani yazısını kullanırlardı. Daha sonra Polonya ve Litvanya yazısını kabul ettiler.

b) *Karaçayca, Balkarca,* kuzey-batı Kafkasya'da konuşulur.

c) *Kumukça,* kuzey-doğu Kafkasya'da, Dagıstan'da konuşulur.

2) Ural Kolu:

a) *Tatarca*, merkez Kazan olmak üzere Tataristan'da Volga kıyılarıyla Sibirya'daki bazı şehirlerde konuşulur.

b) *Başkırtça,* Başkırt topraklarında ve Urallar'da konuşulur.

3) Aral-Hazar Kolu:

a) *Kazakça,* geniş Kazakistan bozkırında, Doğu Türkistan'da konuşulur.

b) *Karakalpakça,* Kazakçanın bir ağzı olup, sonradan sun'i bir yazı dili yapılmıştır.

c) *Nogayca,* Kuzey Kafkasya'da, kısmen Kırım'da ve Kuban bölgesinde konuşulur.

d) *Kırgızca,* Kırgızistan'da, Batı Türkistan'ın dağlık bölgeleriyle, biraz da Doğu Türkistan'da konuşulur.

Tarihi lehçelerden Komanca, Kıpçakça, Altın Ordu sahasında yazılan eserler bu grubun eski dil yadigarlarıdır. Bu grubun tipik dil özellikleri olarak –g>-w, y-<c- ile başka bazı ses değişiklikleri ile benzeşmeleri gösterilebilir.

III. Güney-Doğu Türkçesi (Uygur Grubu):

a) *Özbekçe,* Batı Türkistan'da bilhassa Özbekistan'da kısmen Efganistan'da, biraz da Doğu Türkistan'da konuşulur.

b) *Yeni Uygurca,* Doğu Türkistan'da, kısmen de Batı Türkistan'da konuşulur. Yeni Uygurcaya Taranci, Kaşgar, Hotan Salar ve Sarı Uygur ağızları da girer.

VIII. ve IX.asırlardaki Eski Uygurca, sonra sırasıyla Karahanlı, Harezm ve Çağatay Türkçeleri, Güney-Doğu Türkçesi'nin tarihi lehçeleridir. Bu grubun belli başlı özellikleri, kelime sonundaki –ğ/-g'nin sedasızlaşarak –k/-k olması, ayrıca eski Türkçe'nin vokal sistemini ve kelime hazinesini, öteki lehçelere nisbetle, daha çok korumasıdır.

IV. Kuzey-Doğu Türkçesi:

a) *Altayca (Oyrotça,Teleütçe),* Altay dağlarındaki vadilerde konuşulur.

b) *Hakasça (Abakan Türkçesi),* Şor, Sagay, Beltir, Koybal, Kızıl ağızları 1930'dan beri Hakasçayı esas alan bir yazı dili olmuştur.

c) *Tuva,* Soyon, Uryankay, Karagas ağızlarını yaklaşık 180.000 kişi konuşur.

V. Yakutça, Türk Dünyasının en kuzey-doğusunda çok geniş bir bölge olan Yakutistan'da konuşulur.

VI. Çuvaşça (Bolgar Grubu), Volga dirseği kıyılarında bulunan Çuvaşistan'da ve kısmen Tatarlar ile karışık halde yaşayan Çuvaşlar tarafından konuşulur.

VII. Halaçça, Orta İran'da yaklaşık 25.000 kişi tarafından konuşulur.

II.Bölüm

Kırgızca ve Türkçenin Sözdizimi Açısından Karşılaştırılması

Türk dili, Türk milletiyle birlikte, çok geniş alanlara yayılmış zengin bir dildir. Tarihin derinliklerinden günümüze uzanan bu zengin dil, dünyada en çok konuşulan diller arasında yer almaktadır. Yayılma alanlarına kesin sınırlar konulamayan Türk dili, çok geniş alanlara yayılmakla kalmayıp kendi içinde tekrar büyüklü küçüklü kollara bölünmüştür. Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi işte bu büyük Türk dilinin kollarının birer lehçeleridir. Türkiye Türkçesi Türk dilinin Güney-Batı (Oğuz) kolunun bir lehçesi, Kırgız Türkçesi ise Kuzey-Batı (Kıpçak) kolunun bir lehçesi olarak sayılmaktadır.

'Türk yazı dili, tarihi gelişim bakımından 12.yüzyılın sonlarına kadar tek bir kol halinde devam edegeldiği için, günümüz Türk lehçelerinin tarihi geçmişleri de aynı yüzyılın sonlarına kadar ortaktır. 13. yüzyılın başında, Türk yazı dili, birisi Türkistan'da, diğeri Anadolu ve civarında olmak üzere 2 kola ayrılır'[7]. Bu noktada Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi ikisi de doğal olarak yabancı dillerden etkilenmiştir.

'Türkiye Türkçesinin (Batı Türkçesinin) başlangıç tarihi, 13. yüzyıla kadar gider. 11. yüzyıldan itibaren İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya iyice yerleşen Oğuz Türkleri, ilk dönemlerde hazır buldukları Farsçayı resmi ve edebi dil, Arapçayı da ilim dili olarak kullanmışlardır. Bu durum elbette Arapça ve Farsçanın, Batı (Oğuz) Türkçesi üzerinde etkili olmasına yol açmıştır. Ancak, 13. yüzyılın başından

[7] *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3.498.s.

itibaren, oldukça sade bir Türk yazı dili daha ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesi adı verilen bu dönem, bütün Türkçe içindeki en sade ve Türkçenin genel yapısına en uygun örneklerin verildiği bir dönemdir'[8].

'Tanzimat döneminde dildeki mevcut Arapça ve Farsça unsurlara ek olarak bir de Batı dillerinin, özellikle Fransızcanın etkileri sezilmeye başlar. Batı Türkçesinin geçirdiği bu ağır ve bunalımlı dönemlerden sonra, nihayet 1911'den itibaren Ömer Seyfeddin ve Ziya Gökalp'ın ilkeleriyle Türkiye Türkçesi, asli yapısına dönmeye başlar. Milli edebiyat ve onu takip eden Cumhuriyet döneminde, Türkiye Türkçesinin oldukça güzel bir şekilde kullanıldığını görüyoruz.'

Kırgız Türkçesinin geçmişi de Türkiye Türkçesinden pek parlak sayılmaz. Bilindiği gibi eski Sovyetler Birliği'ne dahil olan ülkelerde ana dillerimizden çok Rusça iletişim, eğitim-öğretim dili olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde Kırgızistan'da da çok uzun süre Kırgızca yerine Rusça kullanılmıştır. Sovyet dil politikası gereği bilim ve iletişim, hatta konuşma dili yerine adeta mecburi bir şekilde Rusçanın öğretilmesiyle Rusça, Kırgız Türkçesi üzerinde epeyce etkili olmuştur. Belirtmek gerekir ki bu etki, kelime seviyesinde oldukça fazladır. Ancak, kelime oranındaki fazlalığa rağmen, Kırgızcada Rusça şekiller (kelime grupları) ve cümle kalıpları hissedilir derecede değildir. En önemli etkiler, hazır söz kalıplarıdır. Bu tür hazır söz kalıpları, Rusçadan kelime kelime tercüme edilmiştir: "S novım godom-Cańı cılıńız menen" (Yeni yılınızı tebrik ederim); "S prazdnikom-Mayramıńız menen" (Bayramınızı tebrik ederim); "S dnyom rojdeniyem-Tuulgan kunuńuz menen"

---

[8] Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi'nin söz dizimi açısından karşılaştırılması*, Ankara, 2000.

(Doğum gününüzü tebrik ederim); "Sdavat' ekzamenı na petyorku-Ekzamendi beşke tapşıruu" (Sınavdan beş almak)... v.s.

Kısacası, sözvarlığı bakımından iki lehçe arasında birçok ortaklık yanında farklılıklar da mevcuttur. Sözvarlığındaki ortaklıklar, daha çok, iki lehçenin de aynı kökten doğmasıyla doğrudan ilgilidir. Farklılıklar ise, etkilenen yabancı dillerden kaynaklanmaktadır. Yani, 'Türkiye Türkçesinin söz varlığını esas itibariyle Türkçe kelimeler, bunun yanında Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca vb. dillerden alınan kelimeler oluşturmaktadır. Moğolca, Ermenice, Rumca, İtalyanca, İslavca ve diğer Batı dillerinden kelimeler de vardır.'[9] Kırgız Türkçesinin söz varlığı ise, aynı şekilde, esas olarak Türkçe kelimelerden teşekkül etmiştir. Ancak, Kırgız Türkçesinde yine Arapça, Moğolca, Rusça ve Avrupa dillerinden alınan kelimeler de vardır. O halde iki lehçenin söz varlığındaki ortaklığı sağlayan en önemli unsur, hiç şüphesiz Türkçe kelimelerdir. Bunun yanında ortak Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden alınan kelimeler de bunu güçlendirmektedir. İki lehçeyi farklılaştıran asıl etkenler ise farklı yabancı dillerden aldıkları değişik kelimelerdir. Her iki lehçede de Eski Türkçeden gelen ortak kelimelerdeki ayrı fonetik gelişmeleri de farklılaştırıcı unsurlar arasında saymak gerek.

Söz dizimine gelince, Türkiye Türkçesi'nde "söz dizimi" kavramı, belli başlı dilciler tarafından şu terimlerle karşılanmıştır: Tahsin Banguoğlu, sözdizimi; Muharrem Ergin, cümle bilgisi; V.Hatipoğlu, sözdizimi; Doğan Aksan, dizimbilim; Berke Vardar, cümlebilim; Leyla Karahan, söz dizimi; Zeynep Korkmaz, cümle bilgisi... Bunlardan "söz dizimi" terimi genel kabul görülüp yaygınlaşmaktadır.

---

[9] Hasan Eren, "*Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler*", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960, Ankara, 295s.-371s.

Türkiye Türkçesi'nde kelime veya kelime gruplarının kendi aralarında ekli ya da eksiz bağlanmaları sonucunda, belirli bir düzende sıralanarak yargılı ya da yargısız birlikler meydana getirmeleri söz diziminin konusunu teşkil etmektedir.

Türkiye Türkçesi'nde söz dizimi terimi hem cümleyi hem de kelime gruplarını kapsayan bir terimdir. Türkiye Türkçesi'nde "kelime grubu" kavramı için, "belirtme öbekleri", "sözcük öbekleri" gibi terimler de kullanılır.

Kırgız Türkçesi'nde dikkati çeken ilk husus, terimlerin bire indirilmiş ve genel kabul görmüş olmasıdır. Türkiye gramerciliğinde yaşanan terim kargaşası, Kırgızistan gramerciliği için söz konusu değildir. Türkiye Türkçesi'ndeki "söz dizimi" teriminin yerine Kırgız Türkçesi'nde "sintaksis" terimi kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesi'nde sintaksis kendi arasında iki ana bölüme ayrılmaktadır: 1. Söz aykaşının sintaksisi (Kelime Grupları); 2. Süylömdün sintaksisi (Cümle).

Kelime Gruplarının Karşılaştırılması

Kelime grupları için, Kırgız Türkçesi'nde üç ana başlık vardır: *Iktaşuu* 'ыкташуу' (bitişme; eksiz kelime grupları); *Başkaruu* 'башкаруу' (idare; ad durum ekleriyle yapılan kelime grupları); ve *Taandık* 'таандык' (aitlik; ilgi hali ekiyle oluşan kelime grupları). Ayrıca Kırgız Türkçesi'nde kelime grupları kendi aralarında *Eerçişüü* 'ээрчишүү' (takip etme, uyma) başlığı altında da bağlantı kurarlar. Fakat kelime gruplarının "Eerçişüü" (ээрчишүү) ilişkisi özne ve yüklemin birbirine uyum sağlamasını, birbirini takip etmesini sağlar. Yani "eerçişüü" (ээрчишүү) ilişkisi özne ile yüklemin ortasındaki bağlantıyı gösterir.

Kırgız Türkçesi'nde kelime grupları için tek bir terim kullanılıyor: *"söz aykaştarı"* – "сөз айкаштары" (kelime grupları).

Kelime gruplarının tanımları: Türkiye Türkçesi'nde kelime grupları: "Kelime grubu, bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu veya bir hareketi karşılamak üzere, belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğudur"[10].

Kırgız Türkçesi'nde kelime grupları: "İki veya daha çok sözün gramatik-semantik olarak birleşip karmaşık bir kavramı (varlık, hareket, durum) ifade etmesine kelime grupları denir."[11]

Kelime grubu oluşturabilmek için en az iki bağımsız ve anlamlı sözün olması, bu sözlerin gramatik-semantik bakımdan serbestçe ilişkiye girebilmesi, oluşan birliğin belirli bir fonksiyonu üstlenmesi gerekir. Kelime grupları Kırgız Türkçesi'nde *'tābi olan'* (bagınınkı - 'багыныңкы') – *tābi olunan* (bagındıruuçu – 'багындыруучу') temeli üstüne kurulur.

Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi'nin kelime grubu kavramı bakımından benzerlik ve farklılıkları şöyle sıralanabilir:

1. Her iki lehçede de kelime grubunun en az iki unsurdan oluşacağı kabul ediliyor.

2. Türkiye Türkçesi'nde unsurlar arasında anlamca veya yapıca bir bütünlük şart koşulurken, Kırgız Türkçesi'nde bunun yerine "*багыныңкы* – tābi olan, *багындыруучу* - tabi olunan" ilişkisi ön plana çıkarılmaktadır.

3. Türkiye Türkçesi'nde kelime gruplarının cümle içinde tek bir kelime gibi işlem gördüğü belirtilirken, Kırgız Türkçesi'nde bu durumdan bahsedilmiyor. Kırgız Türkçesi'nde kelime grupları, unsurlarının birbiriyle bağlantı kurma özelliklerine göre ikiye ayrılır: 1. *Erkin söz aykaştarı* ('эркин сөз айкаштары' bağımsız kelime

---

[10] Karahan Leyla, "*Türkçede Söz Dizimi",* Ankara. 1993.

[11] Жапаров Абдыкул, "*Кыргыз тилинин синтаксиси",* Фрунзе, 1979.

grupları); 2. Turuktuu söz aykaştarı (‘туруктуу сөз айкаштары’ sabit kelime grupları, deyimler). İşte bunlardan 1. gruba dahil olan kelime grupları (erkin söz aykaştarı) cümle içinde tek bir kelime gibi işlem görmez. Onların her biri ayrı ayrı işlenir. Ama 2.gruba dahil olan sabit kelime grupları, yani deyimler, cümle içinde tek bir kelime gibi işlem görür. Deyimler ‘лексика’ (kelime hazinesi) içinde değerlendirilir.

4. Kırgız Türkçesi’nde, kelime gruplarını oluşturan unsurların gramer kurallarına göre birleştiği, gerçekte her kelimenin birer bağımsız unsur olduğu özellikle vurgulanırken, Türkiye Türkçesi’nde bu durum üstünde fazla durulmamıştır.

5. Kırgız Türkçesi’nde her türlü birlik kelime grubu sayılmazken Türkiye Türkçesi’nde bu kapsam çok daha geniştir. Bu durum özellikle “birleşik kelimeler”de açıkça hissedilir. Kırgız Türkçesi’nde birleşik kelimeler ayrı bir kategori şeklinde değerlendirilir. Kırgız Türkçesi’nde birleşik kelimeler: *‘татаал сөздөр’* olarak geçmektedir. Kırgız Türkçesi’nde kelime gruplarının her bir unsuru yapı bakımından da, leksiko-semantik bakımdan da bağımsızlığını koruduğu için cümle içinde ayrı ayrı işlem görür: *кызыл көйнөк* - ‘kızıl köynök’ (kırmızı elbise), *темир меш* - ‘temir meş’ (demir ocak) v.s. Birleşik kelimelerde ise iki kelime anlam bakımından birleşerek yeni bir anlam kazandırır, yeni bir nesnenin adını bildirir: *алтыкат* - ‘altıkat’ (altı + kat) = şilte, minder; *жол башчы* - ‘col başçı’ = kılavuz, rehber; *кырк аяк* - ‘kırk ayak’ = kırk ayağı olan bir çeşit böcek; *беш бармак* - ‘beş barmak’ = bir çeşit yemek. vb.

Bunun gibi farklılıklar ve spetsifik özelliklere bakılarak, Kırgız Türkçesi’nde kelime grupları sintax-sözdizimsel kategoride, birleşik kelimeler ise morfolojik kategori şeklinde değerlendirilir.

Cümle

‘Cümle yargı, zaman ve şahıs kavramını birlikte taşıyan, birtakım kurallara bağlı olan kelimeler dizisidir. Tek kelimeden de oluşabilir, birçok yargıyı da ihtiva edebilir’[12]. Kelimelerin yan yana dizilişi bir anlam ifade etmez. Her kelime birbiriyle belli bir kurallara göre ilişki kurar: *Geniş yol.* cümlesinde, yol ismiyle geniş sıfatı birbiriyle ilişki kurduğunda sıfat önce, isim sonra gelir. Bu kelimelerin yerleri değiştiğinde: Yol geniş (tir), geniş sıfatı yüklem yerine geçer.

Hem Kırgızcada hem Türkçede cümlenin kuruluşunda yalnızca kelimeler değil, eklerin de bir düzen içinde dizilişi söz konusudur. Eklerin dizilişindeki düzen, kelimelerin cümlede yer alışlarıyla bağlantılıdır. *Bilmek* fiili nesne ile kullanılan geçişli bir fiildir. *Konuyu bilmek* örneğinde konuyu belirtili nesne durumundadır. *Konu* kelimesine *–y-u* yükleme durumunun getirilmesini *bilmek* fiili gerekli kılmıştır. Bu kelimeye başka ekleri de ekleyecek olursak, önce çokluk, sonra iyelik, en sonda da durum eki gelir: *konu – lar- ı –n - ı.* Durum ekinin en sonda yer alması geçişli fiille bağlantıyı sağlar. Her ekin kelime içinde özel bir yeri vardır. Her fiil, belli bir ekle veya edatla kullanılır. Örneğin: *git-* fiili bazen –a, -e, bazen de –dan, -den eki almış tümleçlerle kullanılır; *buluş-* fiili ise “ile” edati ile kullanılır. Sözlüklerde her fiilin hangi durum ekiyle kullanılacağı yazılıdır.

---

[12] Zeynep Korkmaz, Ahmet Bican Ercilasun, Hamza Zülfikar, Tuncer Gülensoy, İsmayil Parlatır, Necat Birinci, *Türk Dili ve Kompozisyon,* Ankara, 2005.

İyelik ekleri durum eklerinden sonra gelemez. Önce iyelik eki sonra durum ekleri gelir, bu bir kuraldır: *ev-i-n-i (K.T. үй-ү-н; üy-ü-n), ev-i-n-e (үй-ү-н-ө; üy-ü-n-ö), ev-i-nin (үй-ү-нүн; üy-ü-nün)* gibi belli bir sıraya uyar.

Türkiye Türkçesi'nde de Kırgız Türkçesi'nde de –ıl (-ın) edilgen eki çatı ekleri arasında en sonda yer alır: *dur-dur-ul-, karşı-la-ş-ıl- vb.* Sebebi edilgen eki özneyi ve nesneyi etkiliyor. Özne ve nesneyi etkilediği için, bu bakımdan aktif bir ek olduğu için, cümlenin kuruluşunu etkilediği için en sona gelir.

Cümlenin kuruluşunda çekim ekleri rol oynar. Kelimeler arasındaki ilişkiyi çekim ekleri sağlar.

Görüldüğü gibi Türkçe'de ve Kırgızca'da, bir cümlenin kurulması için kelimelerin, kelime gruplarının ve bunlara bağlı olarak çekim eklerinin belli bir düzen içinde yan yana getirilmesi ve birbirleriyle ilgi kurması gerekir. Kelimeleri rastgele bir araya getirdiğimizde anlamlı bir ifade elde edemeyiz. Bunların belli bir kurala göre dizilmesi, öznenin başa, yüklemin sona alınması gerekir.

Fiil, bir zamana ve şahısa bağlandığında ancak anlamlı bir cümle ortaya çıkar.

Cümlenin kuruluşunda çoğullandırmanın da rolü büyüktür. On, yüz, bin gibi sayı adları çokluk kavramı taşırlar. Bunlar sıfat olarak kullanıldığında, taşıdıkları çokluk kavramından dolayı niteledikleri isme –lar/ -ler çokluk eki getirilemez. *On öğrenciler* değil, *on öğrenci* şekli doğrudur. Bu hem Türkçe hem Kırgızca için geçerli, fakat burda 2 lehçe arasında bir farklılık vardır. Türkçe'de *on, yüz, bin* kavramlara "sayı sıfatı" olarak sıfatlar arasında yer verilirken, Kırgızca sözdiziminde *on, yüz, bin* i "сан атооч; san atooç" diye ayrı bir kelime unsuru olarak ele alıyoruz. Türkçe'de belirsizlik sıfatları olan birkaç, birçok, bir sürü (Kırgızca'da bunlar "тангыч ат атооч; tangıç at atooç") kelimeleriyle gelen isimler de çokluk eki almaz.

Kısacası kelimeler, kelime grupları, yardımcı öğeler birtakım kurallara bağlı olarak cümlede yer aldığında ve ekler yapıya uygun bir biçimde bunlara bağlandığında anlamlı bir ifade doğar.

Kelimenin ses, yapı, anlam ve kavram yönleri vardır. Ses ve yapı yönü gramerin ilgili bölümlerinde incelenir. Anlam ve kavram özellikleri ise, anlam bilgisi ve cümle bilgisi bölümlerinde incelenir.

Kelimenin anlamı cümlede belli olur. Cümledeki anlam öncelik taşır. Kelimenin en önemli özelliği de bir anlam ifade etmesidir. Kelimelerin temel anlamları yanında mecaz anlamları da vardır. Cümlede hangi anlamda kullanıldığı yerine ve durumuna göre belirlenir.

Türkiye Türkçesi'nde cümleyle ilgili en önemli problemlerden birisi, yaşanan terim kargaşasıdır. Prof. Dr. Muharrem Ergin, cümleyle ilgili olarak pek çok dilci tarafından kabul edilen şöyle bir tanım veriyor: "Cümle bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime grubudur. Cümlenin varlığı için asgari şart bir çekimli fiildir. Çekimli fiil cümlenin varlığı için lazım ve kafidir. Demek ki çekimli fiil olmak şartıyla tek kelime de bir cümle olabilmektedir..."[13]

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, "cümle" kavramını şu şekilde tanımlıyor: Cümle, bir fikri, bir duygu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm halinde anlatan kelime grubu. Cümlenin varlığı için asgari şart bir çekimli fiildir..."[14]

Bunlardan başka T. Banguoğlu, V. Hatipoğlu, L. Karahan, D. Aksan, A. Topaloğlu, H. Zülfikar v.s. gibi bilim adamları kendi eserlerinde cümle kavramının

---

[13] Muharrem Ergin, *Üniversiteler için Türk Dili*, 3.baskı, İstanbul, 1987.

[14] Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimler Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara, 1992.

tanımını değişik şekillerde vermişlerdir. Cümle kelimesi Türkçe dil kitaplarının bazılarında "tümce" olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Kırgız Türkçesi'nde cümle: "Gramatik açıdan şekillenmiş, bünyesindeki unsurları bir bütün durumuna gelmiş, semantik ve entanasyon bakımından bütünlüğe sahip olan sentaktik birliktir. O, düşünceyi açıklama görevini yerine getirir, bununla birlikte duyguları ifade etmek için de kullanılır".[15]

Kırgız Türkçesi'nde, cümle konusu "*синтаксис*; sintaksis" bölümünde ele alınır ve bütün detaylarıyla, incelikleriyle araştırılmıştır. Bir kavram kendi içinde birkaç bölüme ayrılır. Dolayısıyla Kırgızca'daki bazı gramer terimlerinin Türkçe eşdeğeri, tam karşılığı yoktur. Aynı anlamdaki ve aynı görevdeki kelimeler her iki lehçede de iki farklı cümle öğesine ait olduğu durumlara rastlanır. Örneğin yukarıda da değindiğimiz gibi : Türkçe'de sayı sıfatı ayrı bir kelime türü olarak verilmiyor. Bu konu *"sıfat"* bölümü içinde yer almıştır. Kırgızca'daki '*сан атооч*; san atooç' (sayı sıfatı) Türkçe'de sayı sıfatı olarak "*Sıfatlar*" bölümünde ele alınır.

Kırgızca'da zamirler altıya ayrılır, Türkçe'de ise dörde ayrılır. Yani Kırgızca'daki '*аныктама ат атооч;* anıktama at atooç' ve '*тангыч ат атооч;* tangıç at atooç' un görevini Türkçe'de başka bir kelime türü üstlenmiştir. Örneğin: Kırgızca'da *bütün, bütkül* zamirleri 'anıktama at atooç' olarak sayılır. Türkçe'de ise *bütün* zamiri "sıfat" konusu altında incelenir, yani "belirsiz sıfat" olarak görev alır. Kırgızca'daki *eç kim, eç nerse* (hiç kimse, hiç bir şey) zamirleri "tangıç at atooç" görevinde, Türkçe'de ise bu kelimeler (hiç kimse, hiç bir şey) yine "belirsiz sıfat" görevindedir.

---

[15] Жапаров Абдыкул a.g.e. ; Гуламов, Аскарова, *Өзбек адабий тилинин синтаксиси* , Ташкент, 1987.

Kırgızca'da fiilin ('этиш; etiş') 3 zamanı var:

• өткөн чак, ötkön çak (geçmiş zaman);

• учур чак, uçur çak (şimdiki zaman);

• келер чак, keler çak (gelecek zaman);

Bunlar kendi içinde birkaç bölümlere ayrılır.

Türkçe'de ise esas olarak 5 zaman vardır:

• şimdiki zaman;

• gelecek zaman;

• geniş zaman;

• belirli geçmiş zaman;

• belirsiz geçmiş zaman;

Ayrıca Türkçe'de zamanın gereklilik, emir, istek-dilek ve şart gibi kipleri de vardır.

"Yardımcı (bağımlı) kelimeler" ('кызматчы сөздөр, kızmatçı sözdör') konusuna gelince Kırgızca'da onları üçe ayırıyoruz:

• жандоочтор, candooçtor

• бөлүкчөлөр, bölükçölör

• байламталар, baylamtalar

Kırgızca'daki bağımlı kelimelerin işlevini Türkçe'de edat ve bağlaçlar görür. Kırgızca'daki 'жандооч, candooç' ve 'бөлүкчө, bölükçö' olan kelimer Türkçe'de genel olarak "edat" grubuna girer. Türkiye Türkçesi'nde bazı kaynaklarda "bağlaçlar" kendi içinde bölümlere ayrılmamıştır.[16] Fakat bazı kaynaklarda işlediği görev

[16] N. Koç, *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1996.

bakımından birkaç sınıfa ayrılmıştır.[17] Türkçe'de edatlar kendisine gelen ad durum eklerine göre, Kırgızca'da ise işlediği göreve göre sınıflandırılmıştır. Bu sebepten dolayı her iki lehçedeki bu terimler birbirinine uyuşmuyor.

Sözdizimsel bakımdan da bu iki lehçe arasında büyük farklar var: Kırgızca'da kelime grupları birbiriyle *ıktaşuu, başkaruu ve taandık baylanış* yolları ile bağ kurarlar. ***Iktaşuu baylanışı (ыкташуу байланышы):*** eksiz kelime grupları; ***Başkaruu baylanışı (башкаруу байланышы):*** ad durum ekleriyle oluşmuş kelime grupları bu grubu oluşturur; ***Taandık baylanış (таандык байланыш):*** Türkçe'deki isim tamlaması bu grubu oluşturur.

Türkiye Türkçe'sinde böyle bir şey yok yani, kelime gruplarının bünyesindeki sözcüklerin birbiriyle bağ, ilişki kurma yolları incelenip araştırılmış değildir.

Kırgız Türkçesi'nde cümle, yapı bakımından şöyle sınıflandırılmıştır:

1. Gramatik yapısına göre 2 ye ayrılmıştır:

• cönököy süylöm; жөнөкөй сүйлөм (basit cümle);

• tataal süylöm; татаал сүйлөм (birleşik cümle);

2. Basit cümle kendi arasında 2 ye ayrılmıştır:

• bir sostavduu süylömdör; бир составдуу сүйлөмдөр (sadece yüklem ve yüklem olan unsurlardan oluşan cümleler);

• eki sostavduu süylömdör; эки составдуу сүйлөмдөр (asıl unsurlar: özne ve yüklem açıkça söylenen cümlelerdir. Bazen özne söylenmeyebilir, ama yüklemden öznenin kim veya ne olduğu anlaşılır);

3. Yardımcı unsurların olup olmadığına göre cümleler 2 ye ayrılır:

---

[17] T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* Ankara, 1995.

• Calañ süylöm; жалаң сүйлөм (yalın cümle; yapısını sadece özne ile yüklemin oluşturduğu basit cümleler);

• Cayılma süylöm; жайылма сүйлөм (birkaç unsurlu cümle; yapısında asıl unsurlar yanında tamamlayıcı/ niteleyici unsurların da yer aldığı basit cümleler);

4. Cümle unsurlarının tam veya eksik verilmesine göre cümleler 2 ye ayrılır:

• toluk süylöm; толук сүйлөм (tam cümle; başka cümleye bağımlı olmayan kendi başına anlamı olup yargı bildiren basit cümlelerdir);

• kemtik süylöm; кемтик сүйлөм (eksik cümle; unsurlardan bir veya birkaçı düşmüş olan cümleler);

5. Cümleler, söylenme amacına göre 3 e ayrılırlar:

• cay süylöm; жай сүйлөм (haber cümlesi, bildirme cümlesi);

• surooluu süylöm; суроолуу сүйлөм (soru cümlesi);

• buyruk süylöm; буйрук сүйлөм (emir cümlesi);

Kırgızcada cümleler, cümledeki sözdizimsel görevi dolayısıyla kendi içinde birkaç bölümlere daha ayrılmıştır. Örneğin: *bir sostavduu süylömdör* 'бир составдуу сүйлөмдөр' (sadece yüklem ve yüklem olan unsurlardan oluşan cümleler) kendi içinde ***belgilüü caktuu (*белгилүү жактуу*)*** - öznesi belirli cümle,***tuyuk caktuu*** **(туюк жактуу)** - öznesi belirsiz cümle, ***candama caktuu(*жандама жактуу**)** - ortak özneli genel amaçlı cümle, ***caksız*** **(жаксыз)** - öznesiz cümle *ve* ***atama süylöm*** **(атама сүйлөм)** - durum bildiren cümle, olarak birkaç sınıfa ayrılır. *Atama süylöm* (durum bildiren cümle) kendi içinde dörde ayrılır. *Tataal süylöm* (birleşik cümle) ***teñ baylanıştagı tataal süylöm;*** **тең байланыштагы татаал сүйлөм** (anlamlı birleşik cümle) *ve* ***bagınıñkı baylanıştagı tataal süylöm;*** **багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм** (birleşik cümleyi oluşturan basit cümlelerden biri anlam ve gramatik

özelliği bakımından ikinciye tabi olmasıyla oluşan cümle türü) olarak ikiye ayrılır. *Bagınıñkı baylanıştagı tataal süylöm* kendi içinde 9 a ayrılır.

Kısacası Kırgızca'da cümleler çok detaylı bir şekilde incelenip sınıflandırılmıştır. Türkçe'de ise cümleler genel olarak ele alınarak araştırılmış ve sadece genel, büyük büyük sınıflara ayrılmıştır.

Türkiye Türkçesi'nde cümlenin sınıflandırılışı: (Leyla Karahan'ın "Türkçede Söz Dizimi", Ankara, 1991 kitabına göre)

1. Cümleler yapı bakımından 4 e bölünür:

• basit cümle;

• birleşik cümle;

• bağlı cümle;

• sıralı cümle;

2. Cümleler anlam bakımından 3 e bölünür:

• olumlu cümle;

• olumsuz cümle;

• soru cümlesi;

3. Yüklemin yerine göre 2 ye ayrılırlar:

• kurallı cümle;

• devrik cümle;

4. Yüklemin türüne göre 2 ye ayrılırlar:

• fiil cümlesi;

• isim cümlesi;

Gördüğümüz gibi sözdizimsel açıdan Krgızca – Türkçe gramer terimleri de çoğu zaman birbirine uymuyor.

Kırgızcada sintaksis, cümle Türkiye Türkçesi'ne göre, her şeyden önce daha derli toplu bir halde incelenip araştırılmıştır. En önemlisi, hemen herkesçe aynı terimlerin kullanılması ve kavramların aşağı yukarı aynı şekilde anlaşılmasıdır. Kırgızca'da gramer terimleri de sabit bir sisteme konulmuştur. Hemen hemen bütün dilbilgisi kitaplarında aynı terimler kullanılır. Rusçadan tercüme yoluyla alınan terimler varsa da onların hepsi herkesçe kullanılmaktadır ve dilimize sinmiştir. Türkçede ise terimler sabit bir sisteme konmamış, onları ortaklaştırarak sadece herkes tarafından anlaşılan terimleri kullanma meselesi daha işlenmediği, araştırılıp incelenmediği görülür. Sözgelimi, dilciler M. Ergin, T. Banguoğlu, A. Topaloğlu, L. Karahan "birleşik cümle" terimini kullanıyorsa, T. N. Gencan, V. Hatipoğlu, H. Dizdaroğlu "birleşik tümce" terimini kullanmışlardır. M. Ergin, A. Topaloğlu, L. Karahan "ana cümle" terimini kullanıyorsa, T.N. Gencan "temel önerme", T. Banguoğlu "baş cümle", V. Hatipoğlu ise "temel tümce" terimini kullanmıştır. M. Ergin, L. Karahan, A. Topaloğlu, H. Dizdaroğlu "yardımcı cümle" diyorsa, H. Ediskun "yan cümlecik (bağımlı cümlecik), T.N. Gencan "yan önerme", T. Banguoğlu "ikinci cümle" terimlerini kullanmışlardır.

Yukarıda saydığımız dilbilimcilerin Türkçenin gramerini araştırıp incelemedeki ilkeleri de farklı farklıdır. Örneğin: Nurettin Koç'un "Yeni Dilbilgisi" adlı eserinde edatlar anlamlarına göre sınıflara ayrılmamıştır. Edatlar, bağlaçlar ve onların görevleri örneklerle verilmiştir. T. Banguoğlu'nun "Türkçenin Grameri" kitabında edatlar "bağlam" diye verilmiştir ve onlar görevi ve anlamı bakımından *ulama, ayırtlama, karşıtlama, almaşma, üsteleme, açıklama, salt, yerverme, sebep, sonuç,*

amaç, şart bağlamı olarak 12 sınıfa ayrılmıştır. L. Karahan'ın "Türkçede Söz Dizimi" adlı kitabı ile T. Banguoğlu'nun "Türkçenin Grameri" adlı kitabının 'sözdizimi' bölümlerinin ortasında büyük farklılıklar vardır. İlkönce gramer terimler farklı, ikinciden inceleme metodları, sınıflandırmalar farklı. Sözgelimi, L. Karahan'ın kitabında ve birçok diğer kitaplarda "isim tamlaması" terimi kullanılmış, T. Banguoğlu'da ise "ad takımı" terimi. "Edat" teriminin yerine T. Banguoğlu "takı" terimini kullanmıştır. Aynı dilbilimci "Türkçenin Grameri" kitabında birleşik cümleyi 2 ye bölmüştür:

1. Tümleme Birleşik Cümle;
2. Karmaşık Birleşik Cümle;

Tümleme Birleşik Cümle kendi içinde şart cümlesi, ilinti zamiri cümlesi, bağlam cümlesi olarak 3'e ayrılır. Bunlar kendi aralarında da ufak gruplara bölünmüştür.

Karmaşık Birleşik Cümle kendi içinde ad fiil cümlesi, sıfat fiil cümlesi, zarf fiil cümlesi olarak 3 e ayrılır. Bunlar da kendi aralarında gruplara bölünür. Fakat L. Karahan'ın kitabı ve inceleme metodu daha çok kullanışlı ve anlayışlıdır.

İşte Türk gramercilerinin değişik terim kullanmaları ve dili incelemede değişik yollara başvurmaları, Türkçenin gramer terimlerini sistemleştirmeye engel olan faktörlerden en önemlisidir. Kırgızcada ise bu konuda herhangi bir karmaşıklığa rastlayamayız, çünkü gramer terimleri belli bir sisteme konmuştur ve kalıplaşmıştır.

Kırgız Türkçesi'nde cümle için yalnızca "süylöm"; cümle bilgisi için ise "sintaksis" terimi kullanılmaktadır.

Cümle konusunun her iki lehçedeki durumunu özetleyecek olursak:

1. Türkiye Türkçesi'nde cümleyle ilgili olarak bir terim kargaşası mevcutken Kırgız Türkçesi'nde böyle bir durum görülmez.

2. Her iki lehçenin gramer anlayışında "yargı" cümle için temel şart kabul edilir.

3. Kırgız Türkçesi'ndeki cümlenin oluşumu için temel şartlar arasında sayılan entonasyon (интонация) Türkiye Türkçesi'nde pek dikkate alınmaz.

Cümle unsurları bakımından iki lehçenin karşılaştırılmasını kısaca şöyle yapabiliriz:

Türkiye Türkçesi'nde yüklem ve özne asıl unsurlar olmak üzere nesne, yer tamlayıcı ve zarf gibi yardımcı unsurlar, ayrıca cümle dışı öğeler cümle konusunun kapsamı içindedir. Kırgızcada ise "ee (ээ)" (özne) ve "bayandooç (баяндооч)" (yüklem) '*süylömdün baş müçölörü (сүйлөмдүн баш мүчөлөрү)*' (asıl unsurlar) sayılmakta, ve özne en önemli unsurdur; "anıktooç (аныктооч)" (belirleyici), "toluktooç (толуктооч)" (nesne) ve "bışıktooç (бышыктооч)"(yer tamlayıcısı,) cümlenin '*aykındooç müçölörü (айкындооч мүчөлөрү)*' (yardımcı unsurlar) kabul edilmektedir.

Türkiye Türkçesi'ndeki "cümle dışı unsurlar", Kırgızcada *cümle unsurları* (söz türkümdörü; 'сөз түркүмдөрү') arasında yer almazken Kırgızcadaki "anıktooç" (belirleyici) de Türkiye Türkçesi'nde başlı başına bir cümle unsuru sayılmaz.

Cümle unsurlarının yapısı, kullanılışı, cümledeki yeri vb. bakımından iki lehçe arasında hiçbir fark yoktur. Her iki lehçede de yüklem sabit kalırken diğer unsurlar yükleme bağlı olarak yer değiştirebilmektedir.

İki lehçeyi sözdizimi bakımından genel olarak özetleyecek olursak; her ikisi de Türk dilinin birer kolu olan Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi sözdizimi bakımından tamamen aynıdır. Aşağı-yukarı 13. yüzyıldan beri değişik mekanlarda yazı dili olarak kullanılan bu iki lehçe, bunca uzun zamana ve ayrılığa rağmen, asıl

yapılarını korumuşlardır. Her iki lehçede, unsurların cümledeki dizilişi de aynıdır. Yüklem her iki lehçede de genellikle sonda yer alır. Yani en önemli sonuç, iki lehçenin söz dizimi bakımından yapıca aynı olmasıdır.

Fakat yapı bakımından ortaya çıkan aynılık gramer anlayışında görülmemektedir. Her iki gramer anlayışının metotları birbirinden farklıdır. Özellikle kelime gruplarında önemli farklılıklar mevcuttur.

Genel olarak Türkçede (bütün Türk lehçelerinde) cümlenin unsurları önem sırasına göre yüklem, özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarftır. Bunlardan yüklem ve özne ana unsur, ötekiler yardımcı unsurlardır. Cümlede yüklem en sonda bulunur. Öteki unsurlardan hangisi daha çok vurgulanmak, ifadede pekiştirilerek belirtilmek isteniyorsa yüklemin hemen önünde yer alır. Türkçe cümlede kelime gruplarının sıralanışı bütün lehçelerde genellikle şöyle düzenlenir: Her kelime gramer bakımından bağlı olduğu kelime veya kelime grubundan önce gelir. Yani özne yüklemden önce, belirten belirtilenden önce bulunur. Sıfat ismin önünde, zarf yüklemin önünde bulunur. Tamlayan isim, tamlanan ismin önünde; bir son çekim edatına bağlı isim, bu son çekim edatının önünde yer alır.

Türkçede isimler artikelsizdir (harf-i tarif yoktur). İsimlerin cümledeki durumları, aldıkları hal eklerine göre tayin edilir. Eksiz olan bir isim yalın veya belirsiz haldedir. Türkçede artikel olmadığından eksiz bir isim aynı zamanda hem teklik hem çokluk ifadesi taşır. Örneğin: ağaç kelimesi yalın, eksiz halde tek bir ağaç demek olduğu gibi, aynı zamanda kendi cinsinin bütününü de ifade eder. Yalın hal cümlede genellikle özne, bazen de belirsiz nesne olur. İlgi hali ismi isme ve bazen fiile bağlar. Belirtme hali ismi doğrudan doğruya fiile bağlayan ve nesneyi belirten haldir. Yönelme hali, bulunma hali, çıkma hali ismi fiile bağlarlar ve cümlede yer

tamlayıcısı olarak görev alırlar. Vasıta hali, eşitlik hali ve yön gösterme hali ismi fiile bağlarlar ve cümlede zarf durumunda bulunurlar.

Sıfatlar, aslında isim olan fakat cümlede üstlendiği göreve göre isim veya sıfat durumuna giren kelimelerdir. Sıfatlar belli şartlar altında çift olarak ve mukayese durumunda kullanılması ve ön tekrarlar almalarıyla anlamlarını daha da pekiştirirler. Mesela: kocaman kocaman, en akıllısı, kıpkırmızı gibi. Sıfatlar yüklemden hemen önce bulunursa cümlede zarf olarak değerlendirilir: yavaş konuştu gibi.

Zamirler isimlerin yerini alan kelimeler olarak cümlede ismin üstlendiği görevleri de üstlenirler. Şahıs zamirlerinden 1. ve 2. tekil şahıslar yönelme hali ekini alırken kök vokalinde değişikliğe uğrar. Dönüşlülük zamiri kendi, öz kelimeleri iyelik ekleri alarak bütün şahıslar için kullanılır. İşaret zamirleri bu, şu, o ; soru zamirleri kim (insanlar için) ve ne (insanlardan başka varlıklar için) kullanılır.

Fiil şekillerinin Türkçe cümlede yüklendiği görev oldukça önemlidir. Çekimli fiil, cümlenin en önemli unsuru olan yüklem görevini yapar. 'Zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesneleri niteleyen isim-fiiller (partisip), cümledeki attributiv grupları oluşturur. Yüklemin bildirdiği hareketi niteleyen zarf-fiiller (gerundium) cümle içinde çeşitli cümlemsi gruplar teşkil ederler. Zarf-fiil şekilleri tam bir cümle olmayıp, başka bazı dillerdeki yan cümlelerin görevlerini üstlenirler. Zarf-fiiller tek başlarına zarf olarak kullandıkları gibi, yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiil oluştururlar (yapı ver-, düşe yaz- gibi). Birçok zarf-fiil şeklinin kalıplaşarak edat halinde kullanılması Türk lehçelerinde çok yaygındır'.[18]

[18] *İslam Ansiklopedisi*, Türkler bölümü, 473-474.ss. C. 12/2.

III. Bölüm

Kırgızca ve Türkçedeki Deyimler ve Kullanılış Özellikleri

Kırgızcada Deyimler. Kırgız Türkçesi'nde deyimler için *frazeologiyalık birdik (*фразеологиялык бирдик*), frazeologiyalık şireşme* (фразеологиялык ширешме), *frazeologiyalık aykalış* (фразеологиялык айкалыш) *ve frazeologizm* (фразеологизм) gibi birkaç terim kullanılmaktadır.

'Kırgız Türkçesi'nde deyimle ilgili ilk çalışmalar 1956 yılında yapılmıştır. Tanınmış dilci C. Şükürov 1956'da yazdığı makalede, atasözü ve deyimler konusunu ilk defa inceleme konusu olarak ele almıştır. Bunun yanısıra bu konuya eğilen K.K. Yudahin (1946), B. Kerimcanova (1948), F.K. Konovalov (1948) 'u da burada unutmamak gerekir. C. Şükürov deyim konusunu ayrıntılarıyla ele alan ciddi bir çalışmanın yapılmadığını, dolayısıyla bu konunun Kırgız dilbiliminin güncel problemi olduğunu belirtir. Bunun dışında sabit sözcük gruplarının deyimleşme sürecinde maruz kaldıkları önemli değişiklikleri ayrıntılarıyla ele alan çalışmaların yapılmakta olduğunu dile getirerek deyim türetme yollarını argüman olarak gösterir.'[19]

---

[19] Ahmet Güngör, "*Kırgızca ve Türkçe'de 'Baş' Sözcüğü ve Diğer Organ Adlarıyla Oluşan Deyimlerin Karşılaştırılması*", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan Milli Üniversitesi, Bişkek 2003.

C.Şükürov ve bazı Kırgız dilciler, deyimleri aşağıdaki gibi sınıflamışlardır[20]:

a) Karşılaştırmalı mecaz (metafor) aracılığıyla türeyen deyimler: *"başına kün tuuganday"* (başına güneş doğmuş gibi), *"oozunan tüşö kalganday"* (ağzından düşmüş gibi), *"töbösü kökkö cetkendey"* (başı göğe ermiş gibi*), "ittin murdunan tüşö kalganday"* (itin burnundan düşmüş gibi, kızgınlık ifadesi)

b) Çevredeki somut eylem ve varlıkları, nesneleri ve zıt özellikleri karşılaştırma yoluyla ele alan deyimler:

"karı debey caş debey" (genç ihtiyar demeden), *"oozunan ak it kirip, kara it çıguu"* (ağzına ak it girip kara it çıkmak, ağır sözlerle azarlamak anlamında), *"balık emes ce et emes"* (ne balık ne de et) vb.

c) Canlılık, renklilik, sabit sözcük grubunun deyimsel bütünlüğe dönüşmesini sağlar: *"oozunan tütün çıguu"* (ağzından boz duman çıkmak), *"meesine çay kaynatuu"* (beyninde yağ kaynatmak- ensesinde boza pişirmek), *"köz kıyıgın ciberüü"* (gözünün ucuyla bakmak)

d) Dilbilimsel çeviri yoluyla yapılan deyimler:

"bir ok menen eki koyon öltürüü" (bir kurşunla iki tavşanı öldürmek), *"Amerikanı açuu"* (Amerika'yı keşfetmek).

e) Örtmece sözler (Euphemism) tabu sözler aracılığıyla:

«ot menen kirip, kül menen çıguu» (birine hizmet etmek,ses çıkartmadan her dediğini yapmak,durmadan çalışmak).

---

[20] Ж. Шүкүров, *Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө*, Академия Наук Киргизской ССР, Труды Института Языка и Литературы, 29-36 б.б.

f) Deyimleşme organ adlarının yardımıyla da gerçekleşir: köz, baş, tiş, bet. Örneğin: *"köz saluu"* (gözlemek). Bazı deyimler tarihi olaylara dayanır. Örneğin: *"oyrotto cok neme eken"* (Görülmedik duyulmadık bir şey): *"oyrotto cok suluu"* (dünyada eşi benzeri olmayan güzel, oyrotta yok güzel), *"oyrotto cok külük"* (dünyada eşi benzeri olmayan koşu atı, oyrotta yok koşu at).

h) Deyim, herhangi bir meslek, oyun veya koşullarla ilgili olarak ortaya çıkar: *kök başı*: Suyu tarla, bağ ve bahçelere dağıtan görevli kişi; *cüz körüşüü* veya *car körüşüü*: nişanlı kızla delikanlının veya arkadaşlık yapan kızla delikanlının birbirine sırt sırta verip başlarını birbirine döndürerek birbirini görme oyunu; *көз таңмай*: gözü kapalı olarak oyundaki oyuncuları yakalama (körebe oyunu).

I) Bazı deyimler gelenek görenek, inanç ve adetlere dayanır: *"köz baştık,çöp ooz"*: birinin otlağına izinsiz olarak hayvanını otlattığı için ödenen vergi; *"cez tumşuk"* : masallarda burnu ve tırnakları bakırdan olan çok acı ve şiddetli sesi olan, genellikle güzel bayan kılığındaki olağanüstü bir varlık.

Şükürov, atasözler ile deyimlerin ortak ve farklı yönleri üzerinde de durmuştur. Ona göre ikisi arasındaki benzerlikler şunlardır:

1) Atasözleri ve deyimler sabit sözcük gruplarından oluşmaktadırlar.

2) Her ikisi de kural olarak canlı ve renkli bir anlam özelliğine sahiptir.

Atasözlerinden ayıran özellikleri ise şunlardır:

1) Deyimler sadece bağlam içinde tam anlamıyla anlaşılır, yani sadece bağlam içinde kullanıldığında sözcüksel-anlamsal bir birim niteliğine sahip olabilir.Örnek: *tayangan toosu biyik*: sadece belli bir şahıs için kullanılır ve anlamı ancak bağlam içinde tespit edilir. Oysa atasözü, tamamlanmış bir cümlenin gramer yapısına sahiptir ve iletişimsel bir işlevi yerine getirir, yani belli bir düşünceyi sonuna kadar tam olarak

aktarma özelliğine sahiptir: *"köp caşagan bilbeyt, köptü körgön bilet"* (çok yaşayan değil, çok gezen bilir.)

2) Çoğu deyimler bünyesindeki sözcük unsurlarının anlamları neticesinde oluşmaz. Örnek: *kolu açık* (eli açık). Oysa atasözünün taşıdığı anlam, unsurlarının anlamlarından doğar.

3) Deyimler, morfolojik ve sözdizimsel belirtilerini değiştirme olanağına sahipken, *sızga oturup kaluu*- sızga oturup kaldım (kaldın, kaldı vb.), atasözlerinde söz konusu değişiklik yapılamaz.

4) Deyim bünyesindeki sözcükler, ilk sözcüksel anlamlarını kaybederler. "it" sözcüğünün anlamı şu deyimde farklı bir anlam kazanmaktadır. *"Ayılda Asan it kuup cüröt"* Hasan köyde it kovalıyor.(Hiçbir şey yapmıyor,çalışmıyor, tembellik yapıyor.) *"Asan itti kuup ciberdi"* (Hasan köpeği kovaladı) bağımsız sözcük öbeğinde ise 'it' sözcüğü sözcüksel anlamını korumaktadır.

Oysa atasözünü oluşturan sözcükler, nominatif işlevini yerine getirir: *"Taza bolson suuday bol, baarın cuup ketirgen. Küçtüü bolson cerdey bol, çıdap baarın kötörgön.»* (Temiz isen su gibi ol her şeyi yıkayıp temizleyen. Güçlü olsan toprak,yer gibi ol sabırla her şeyi kaldıran.)[21]

C. Şükürov, birleşik sözcükler ile deyim arasındaki benzerlik ve farklılıklar konusunda şunları söylemektedir:

Birleşik ve ikileme yoluyla türetilen sözcüklerde mecazi anlam, canlı ve renkli anlatım özelliği yoktur. Bu özellikler sadece deyimlere aittir.

Bununla birlikte yukarıda sıraladığımız birleşik sözcükler ile birleşik terimler başka dillere sözü sözüne çevrilebilirken, ulusal spesifik özellik taşıyan deyimlerde

---

[21] Ж. Шүкүров, *A.g.e.* 31.б.

bu mümkün değildir. Örneğin: *"temir col"*- demir yolu (Rus. 'Jeleznaya doroga'), *"dem alış üyü"* - dinlenme evi (Rus. 'Dom otdıha') biçiminde çevirilebilirken, *"it ölgön cerde"* (itin öldüğü yerde) deyimini kelime kelime anlamak da, çevirmek de mümkün değildir. Dolayısıyla C. Şükürov, deyimleri başka dillere aktarırken, o deyimin tam eşdeğer karşılığını veya onunla eşanlam taşıyan sözcüğü bulmayı önermektedir. Örneğin: *"düynönün arkı uçunda"* dünyanın diğer ucunda, çok uzakta. Aslında, C. Şükürov'un belirttiği nokta günümüze kadar güncelliğini kaybetmemiştir: 'Deyim konusuyla ilgili bütün meselelerin tam ve kesin bir çözüme kavuşturulması daha detaylı araştırmaları gerektirir.' K.K: Yudahin'in yayımladığı sözlükler (Kırgızca-Rusça, Rusça-Kırgızca) günümüzde de büyük önem taşımaktadır. Deyimle ilgili yapılan çalışmaların son on yıl içinde frazeolojik leksikografik açıdan yeniden ele alınarak tamamlanması söz konusudur. 1972'de Kırgızca'da deyimler konusunu ele alan bilimsel makaleler, Kırgız dilciler tarafından kaleme alınmıştır. Deyimi C. Osmonova şöyle tanımlamaktadır: «Deyimler, tamamen veya kısmen kalıplaşmış, tekrar yeni anlam kazanmış unsurlardan oluşan anlam ve yapı açısından bütünlüğünü ve sabitliğini koruyan sözcük gruplarıdır.»[22]

C. Osmonova'ya göre deyimlerin başlıca özellikleri şunlardır:

1. Dile hazır biçimde kullanılması,

2. Yapı açısından iki veya daha çok sözcükten oluşması,

3. Bütün unsurlarının bir araya gelerek bir bütünü temsil etmesi,

4. Mecaz sözleri oluşturan sözcükler, eksiksiz bir cümlenin yapısını oluşturarak bir cümle öğesi olması,

---

[22] Жүзөкан Осмонова, *Кыргыз тилиндеги идиомалар*, Фрунзе, 1972, 29-б.

5. Canlılık,

6. Sözcük unsurlarının sırasının değişmezliği,

7. Başka dillere tercüme edilmesinin (sözü sözüne) imkansızlığı,

8. Sözcük unsurlarının ilk anlamlarını yitirerek mecazi anlam kazanması,

9. Mecaz sözlerin yerine ona eş anlamlı olan sözcükler kullanılabilirliği,

10. Sözcük tür ve kadrosunun göreceli olması,

11. Unsurlardan herhangi biri başka sözcüklerle, çoğunlukla yakın anlamlı sözcüklerle değişebilirliği.

C. Osmonova, söz konusu çalışmasında deyim olamayan mecaz sözler ve bunun gibi sözcük gruplarını (atasözleri, bileşik sözcükler) ele almıştır. Özellikle, mecazların anlamsal ve işlevsel özellikleri üzerinde durmuştur.

Deyimleri ise, sabit sözcük grupları olarak detaylı bir şekilde ele almıştır. Deyim konusunda yapılan en önemli çalışmalardan biri de 'Kırgızca Deyimler Sözlüğü'dür. (Жүзөкан Осмонова , Кадыралы Конкобаев , Шералы Жапаров , ***Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү***, Бишкек, 2001.)

Aynı değerlendirmeleri paylaşan R. Egemberdiyev, deyimlerin özellikleri olarak şunları göstermektedir.[23]

1. Üretkenlik, dilde hazır biçimde kullanılması,

2. İki veya daha fazla sözcükten oluşması

3. Anlamsal bütünlük taşıması, "momun ce cooş – koy oozunan çöp albagan" *(çok saf, eline vur ekmeğini al)* .

[23] Эгембердиев Р., *Фразеологины XI класста окутуу*. Бишкек, "Мектеп", 1992

4. Anlatıma canlılık katması. Bundan sonra dilci, deyimlerin diğer söz öbeklerinden ayrılan özellikleri üzerinde durmaktadır. Ona göre deyimler belli bir düşünceyi ifade etmek üzere hazır ve bütün birim olarak kullanılır. Örneğin: *"Köz açıp cumgança könülgö alda neçen oylor kelip ketti*." (Göz açıp kapayıncaya kadar akıldan nice fikirler gelip geçti) "Orozkul'un oozunan ak it kirip, kara it çıgıp, közünçö kızım döböt cıttabas kançık, künü bütkönçö kısır kalgan eşek dep, andan aşa bulganç sözdör menen sögüp catkanın tıgını cok kulagı argasızdan ukkan. (Ç. Aytmatov) " *(Orozkul'un çok ağır küfürlerini, kaba, hakaret yüklü sözcüklerle sövüp saymasını, babası karşısında çaresizce dinliyordu. C. Aytmatov)*

<u>Türkçede Deyimler.</u> Türkçede deyim çalışmaları Osmanlı Devletinin son dönemlerinden itibaren günümüze kadar süregelmektedir. Bugüne kadar deyimler "mesel", "tabir, ıstılah" sözcükleri ile adlandırılmıştır. Çağdaş Türk dilbiliminde "Deyim" terimi kullanılmaktadır.

'Deyimler, toplumun yaşayışını, geçmişini, sıkıntılarını, renklerini, kültürlerini, geçirdiği evreleri ve daha birçok evreleri yansıtırlar. Anlatıma akıcılık, çekicilik katan, birçoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan, genellikle birden çok sözcüklü dil öğesi, kalıplaşmış sözcük topluluğu biçiminde tanımlanabilir'.[24]

Deyimleri bir başka dile çevirmek, o anlamı verebilmek, o inceliği yakalayabilmek bazen hemen hemen mümkün olmamakla birlikte, o deyimin karşılığı yoktur demek de yanlış olur. Belki bir deyim olmayabilir, ama muhakkak o konuda da açıklayıcı bir eylem, bir durum vardır.

Türkçede deyimlerin biçim özellikleri şunlardır:

---

[24] Akif Şinasi Baştabak, *Türkçe Açıklamalı Türkçe-Rusça Deyimler Sözlüğü,* Bişkek, 2005.

- Deyimler kalıplaşmış sözlerdir ve hiç kimse kendi isteğine göre bu sözleri değiştiremez. *Göze girmek* deyimi *kulağa girmek, burna girmek* şeklinde söylenemez.

- Deyimler kısa ve özlü anlatım araçlarıdır.: *Etekleri tutuşmak, laf atmak, selam verdik borçlu çıktık...* gibi.

- Deyimler en az iki sözcükten oluşur ve bunlar biçim bakımından 2 bölüme ayrılabilirler:

a) Sözcük öbeği durumunda olanlar: *Aç gözlü, baş başa, göz göre göre, uzun uzadıya...* gibi.

b) Cümle durumunda olanlar: *Açtı ağzını yumdu gözünü, değirmenin suyu nerden geliyor, dilini mi yuttun, havada bulut sen bunu unut, iğne atsan yere düşmez...* gibi. Bir de mastarla biten deyimler de bu bölüm içinde yer alırlar: *Deli divane olmak, tatlıya bağlamak.*

Türkçede deyimlerin kavram özellikleri:

- Deyimler genel kural niteliğinde sözler değildir; bir kavramı belirtmek için kurulan özel anlatım kalıplarıdır. Atasözleri ile deyimlerin ayrıldığı nokta bu noktadır. Yani atasözleri genel bir kural niteliğinde, deyimler ise kimi durumlar için kullanılan kalıplar niteliğindedir.

- Deyimler daha çok bir kavramı özel bir yapı içinde çekici, hoş bir anlatımla ortaya koyarlar. Atasözleri ise yol gösterici, ders ve öğüt verici, ibret alınacak niteliklere sahiptir.

- Deyimleri kavram bakımından da ikiye ayırmak mümkündür: a) Deyimlerin çoğunda kalıplaşmış sözlerdeki anlamlar gerçek anlamları dışındadır: *Ateş püskürmek, içini dökmek, abayı yakmak, hapı yutmak, tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş...* gibi. b) Deyimlerin bir kısmında kalıplaşmış sözlerdeki anlamlar gerçek

anlamlarıdır: *Çoğu gitti azı kaldı, hem suçlu hem güçlü, dosta düşmana karşı, özrü kabahatinden büyük...* gibi.

Türkiye Türkçesi'ndeki deyimleri yazıya geçirenler arasında Kaşgarlı Mahmut'tan itibaren, Şinasi, Ahmet Vefik Paşa, Mustafa Nihat Özön, Ö.A. Aksoy, Ali Püsküllüoğlu'nun[25] isimlerini sayabiliriz. Türkiye'de deyim çalışmaları genelde derleme şeklinde olmuştur. Ö. A.Aksoy'la birlikte bu çalışmalar farklı bir yön kazanmıştır.

Ö.A.Aksoy, deyimlerin sınıflandırılmasını yapmış, onların yapısal özellikleri, kavram özellikleri, deyimler ve birleşik sözcükler, deyimler ve kalıp sözler, deyimler ve terimler, deyimler ve atasözleri, deyimler ve bulmacalar vb. başlığı altında deyimlerin farklı yönlerini açıklamıştır.

Kırgızca ve Türkçedeki deyim tanımlarına baktığımızda her iki lehçede de deyimle ilgili ortak özelliklerin olduğunu görüyoruz. Bu tanımları özetleyecek olursak, iki veya daha fazla sözcüğün bir araya gelip sadece bir kavramı ifade etmek üzere parçalanmaz bütün bir birime dönüşmüş sabit kelime gruplarına deyim denir.

---

[25] Ahmet Vefik Paşa, ***Lehçe-i Osmani***, İstanbul, 1293; Özön M.N. , ***"Atasözleri***", İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1956.; Püsküllüoğlu A. , ***Büyük Türkçe Sözlük***, Maya Matbaacılık Yayıncılık, Ankara, 1980.; Şinasi, ***Durub-ı Emsal-i Osmaniye***, İstanbul 1863.

IV.Bölüm

"Göz" ile İlgili Deyimlerin Karşılıklı Değerlendirilmesi

I. Sözdizimi bakımından değerlendirme

1. Genel olarak deyimlerin sözdizimi bakımından değerlendirilmesi:

Kırgız Türkçesi'nde deyimler, çoğu zaman yapı ve anlam açısından cümleye benzemez, fakat sözdizimsel açıdan cümlede daima parçalanmaz bütün bir birim halinde tek bir kelime gibi işlev görür. Deyimler iç içe kaynaştığı için sadece bir cümle öğesi olabilir. Cümlede deyimin hangi cümle öğesi olarak görev aldığı, onun cümledeki hangi kelimeye daha çok bağlı olduğuna, hangi anlamı verdiğine ve hangi soruya cevap verdiğine göre belli olur. Burda leksiko-gramatik anlam ortaya çıkar. Örneğin: ***öz başınça*** "kendi bildiği gibi"anlamında; ***at arabası cok*** "başı sonu belli olmayan" gibi deyimler leksiko-gramatik özelliği bakımından (Kırgızcada) zarflara yakın olup, cümle içinde yer tamlayıcısı (bışıktooç; бышыктооч) görevini alır. ***Başına tartabı?*** "ne yapacak?"; ***arabandı tarta ber*** "kendi işine bak"; ***kulagına okup koy*** "iyice anlat" örnekleri yükleme bağlı olduklarından cümlede yüklem görevi alırlar.

Kırgızcada, eğer cümle bağımsız sözcük grubundan oluşuyorsa, onun bünyesindeki her bir sözcük ayrı bir cümle öğesi olabilir. Cümle yapımındaki başlıca unsurlar, özne ve yüklemdir. Cümlenin öznesi, diğer cümle öğelerine bağlı değildir ve yalın durum halindedir (tekil ve çoğul eki taşıyabilir ve tamlama /iyelik/aitlik eki taşıyabilir). Eğer yüklem de yalın durumdaysa, özne yüklemden önce gelir. Öyleyse,

yüklem özneye bağlıdır; onunla şahıs ve tekil, çoğul ekleri açısından uygunluk sağlar. Bazen yan cümlenin yüklemi uyum sağlamaz. Fiil cümlesinde yüklem zaman ekleriyle de değişir. Cümle bünyesinde, yardımcı cümle öğeleri (zarf, yer tamlayıcısı v.s.) de bulunur.

İşte bu özellikler deyimlerde de rastlanır. Deyimler cümle şeklinde olabilir.

Ancak, cümle şeklindeki deyimler, bir bakıma baş cümle öğelerinden veya baş ve yardımcı cümle öğelerinden oluşuyor gibi görünmesine rağmen, buradaki sözcük unsurları ayrı bir cümle öğesi olamaz. Bunlar, birbiriyle iç içe kaynaştığı için sadece bir cümle öğesi veya bir cümle olabilirler.

Cümle yapısındaki deyimleri, bağımsız sözcük gruplarından oluşan cümlelerle karşılaştırarak 'basit cümle gibi' ve 'birleşik cümle gibi deyimler' olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

Kırgızca'da, 'basit cümle gibi' deyimlerin 'birleşik cümle gibi' deyimlerden daha çok olduğu görülmektedir. (Yani, çok uzun olmayan, kısa deyimlerin çok olduğu görülmekte.)

Bu tür deyimler, baş cümle öğelerinden veya baş ve yardımcı cümle öğelerinden oluşur: *mańdayı carıldı* (çok sevinmek), *közü çaçıradı* (bir şeyi sabırsızla beklemek, iple çekmek, çok istemek, arzu etmek), *murduna suu cetti* (çaresiz kalmak, zavallı durumuna düşmek), *bilbegeni bit* (bilmediği yok, her şeyi bilir, uyanık), *eki közü tört* (dört gözle beklemek) v.s.

Basit cümle gibi deyimleri kendi aralarında 'basit cümle şeklindeki' ve 'tam cümle şeklindeki' deyimler olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Basit cümle şeklindeki deyimlerin birinci unsuru özne, ikincisi yüklemmiş gibi görünür. Özneymiş gibi görünen unsur, kimi deyimlerde örnek şeklinde olur, kimilerinde ise, tamlama /şahıs/aitlik eki alır. Örnek: *kol+u tar* (eli sıkı, cimri),

con+u cuka (fakir, yoksul)*, köz+ü çaçıradı* (bir şeyi hevesle beklemek)*, cürög+ü cok* (korkak) gibi deyimlerde özne gibi görünen birinci unsur tamlama eki almıştır. *Suu cukpagan* (hilekar,her şeyde bir yol bulup kendini kurtaran*), kıdır koldo* (hızır kollayan*), köz toydu* (memnun kalmak) gibi deyimlerde ise, özne gibi görünen unsurlar sözcük kökü şeklinde, yani ek almadan kullanılmıştır.

Özne gibi unsur, bazen birleşik sözcük şeklinde de olur: *oozu-murdu kıyşaybay* (utanmadan*), etek-jeni taykı* (yoksul, fakir)*, balta-kerkisi kolunda* (hızlı hareket eden, uyanık) v.s. Yüklem gibi unsurlar da, tek başına hangi sözcük türüne ait olduğuna ve o sözcük türünün özelliklerini ne derece koruyabildiğine göre, birbirinden farklı olurlar: *tamanı teşildi (teşilet)* – bir şey için tekrar tekrar gitmekten yorulmak*; uykusu kaçtı ((kaçkan)* – uyku kaçmak*, közü çaçıradı (çaçırayt*) – hevesle beklemek, burada yüklem gibi unsurlar zaman ekleri açısından farklılık göstermektedirler. *Terisi tar* (sinirli, kavgacı, şakayı kaldıramayan)*, conu cuka* (fakir)*, kolu çürüş* (cimri) gibi deyimlerin yüklem gibi unsurları sıfat soylu sözcük kökü şeklinde kullanılmıştır.

Tam cümle şeklindeki deyimler, baş ve yardımcı cümle öğelerinden oluşuyor gibi görünür. Ancak bu tür deyimlerin bünyesindeki unsurlar da ayrı ayrı cümle öğesi olamazlar. Eğer bu tür deyimleri, bağımsız sözcük gruplarından oluşan cümlelerle karşılaştırırsak, onların şu özelliklerini belirtmek mümkündür.

A) Sıfat / tam cümle yapısındaki deyimler: *tört tarabı kıbıla, tört közü tügöl* (hepsi bir arada, hep beraber, her şey gönlünce)v.s. Burada iki defa kullanılan "dört" sözcüğü sayı sıfatından oluşan sıfat**,** "tarabı" ve "közü" sözcükleri üçüncü şahıs eki taşıyan özne, "kıbıla" ve "tügöl" sözcükleri yüklem olarak görünmesine rağmen, deyime dönüşme sürecinde bu özelliklerini kaybetmişlerdir.

Deyim bünyesindeki sıfat gibi unsurlar, sadece sözcük köklerinden (yalın durumdan) değil, isim tamlaması şeklinde de olabilir: *celkemdin çunkuru körsün* (bir

yeri bir daha ayağı basmayacağını dilemek, geri dönmemek üzere gitmek), *caranın oozu açıldı* (çoktandır sır tuttuğu bir şeyi sonunda söylemek).

Sıfatı olan cümle mecazların bünyesindeki sıfat gibi unsur, yalın veya belirtme durumu eki aldığı için, kendinden sonra gelen özne gibi unsurla iki tür sözdizimsel bağ yoluyla deyim oluşturur.

1) Takısız tamlama yolu: *kızıl kar caaganda, kara teke süzdü*, v.b.

2) Tamlama yolu: *celkem+din çunkur+u körsün*, v.b.

B) Nesneli cümle yapısındaki deyimler de vardır. Bu tür deyimlerin özellikleri şunlardır:

Belirtme durumu eki olan belirtili nesnesi olan tümce deyimler: *murdun balta kespeyt* (umursamaz, önemsemez), *közün may bastı* (burnu havalarda olmak, gözü bir şeyi görmemek, zengin olup havasından geçilmeyenlere söylenir). Bu tür deyimlerin bazılarında nesne gibi unsur, örnek şeklinde kullanılmıştır: *sirkesi suu kötörböyt* (moralsiz, keyifsiz olmak). Bu deyimin birinci unsuru, "sirkesi" III şahıs eki alan özne, "kötörböyt" sözcüğü geniş zaman eki alan yüklem, "suu" ise nesnedir. "*Tili buuday kuuruyt* (çene çatmak, bülbül gibi ötmek)" deyimi de aynı özelliklere sahiptir. Burada "buuday" sözcüğü nesne olmuştur.

Bünyesinde belirtisiz nesne olan cümle deyimler de vardır: *kulda kulak yok.*(ses çıkartmadan susup oturmak, duymazlıktan gelmek).

C) Yer tamlayıcısı olan cümle yapısındaki deyimler: *taşı öödö kulayt* (işi ilerlemek, her şey gönlünce gitmeye başlamak), *töbösü kökkö cetüü* (çok sevinmek, memnun kalmak), *tili oozuna batpoo* (çok susamak), *kazanı otton tüşüü* (hiç bir şeysiz kalmak, yoksul durumuna düşmek), *betten ot çıguu* (utancından kıpkırmızı olmak), *tandayınan çan çıguu* – çene çatmak (bunların belirtme unsuru, yüklem unsuruyla bağ kurmaktadır).

Yönelme, bulunma, çıkma durum ekleri alan sözcükler, nesnel isimleri ifade ederken, nesne, objektif anlamı, yer tamlayıcısı da yer anlamını verir. Ancak, bu ekleri alan sözcükler, anlam açısından her zaman yukarıdaki gibi net bir şekilde belli olmayabilir. Dolayısıyla bu unsurlar, bir yandan nesne, diğer yandan da yer tamlayıcısı olarak hissedilir. Örnek: *kazanı otton tüşüü, betinde kızılı cok, töbösü kökkö cetti* gibi deyimlerin bünyesindeki *otton, kökkö, betinde* sözcükleri, bir yandan nesne isimlerini, yani eylemin yönderildiği nesneyi ifade ederek neye? nede? neden? sorularına cevap veren tümleç gibi görünürken, diğer yandan eylemin yönlendirildiği yeri belirterek nereye? nerede? nereden? sorularına cevap veren yer tamlayıcısına benzemektedir.

Deyimler, yapı açısından birleşik cümle yapısında da olabilir: *barmak bastı, köz kıstı* (saman altından su yürütmek); *cılan çakpay, cılkı teppey* (ortada hiç bir şey yokken, sebepsizce sorun çıkartmak)*; keregesi kerdep, ınırçagı ırdap turat* (çok yoksullaşmak, hiç bir şeysiz kalmak). Bu deyimlerin birincisinde özne gibi iki sözcük (barmak, köz) yüklem gibi iki sözcük (bastı, kıstı) vardır. Demek ki bu deyim, yapı açısından basit birleşik cümle özelliğini taşımaktadır. "*cılan çakpay, cılkı teppey*" bir düşünceyi tamamen belirtmeyen eksiltili cümle kalıbındadır. *Keregesi kerdep, ınırçagı ırdap turat* , birleşik tümce yapısındadır.

Deyimler, yapı açısından basit ve birleşik cümleye benzer gibi olsa da, bunlardan farklı olarak bir bütün şeklinde kullanılır ve sadece bir cümle öğesi olabilir.

Deyimler konusunda sözcüklerin sözlüksel anlamı da çok önemli rol oynar. Bağımsız ve sabit sözcük gruplarını oluşturan sözcüklerin yapısından söz edersek:

Bağımsız sözcük grubundaki sözcükler ilk asıl anlamlarını korudukları için, onları sözcükler halinde parçalayabiliriz. Örnek*: beyaz elbise, siyah elbise, sağ el, sol el* v.b. bağımsız sözcük grubunu iki sözcüğe ayırabiliriz. Oysa sabit sözcük grubunu

parçalayamayız, yani sözcüklere ayıramayız. Çünkü, onu oluşturan sözcükler, sözcüksel anlamlarını kaybedip sadece tek anlamı bildirdikleri için parçalanmaz bir bütün haline dönmüştür, dolayısıyla sadece bir cümle öğesi olabilir. Bunun yanısıra deyimi oluşturan sözcükler arasındaki sözdizimsel bağ yavaş yavaş kaybolmuştur. Öyleyse, sabit sözcük grubunda dilbilgisel bağ yoktur ve belli bir değişmez sözcük sırası vardır.

Bağımsız sözcük grubunda, sözcükler birbiriyle bağdaştırma aracılığıyla bağlantı kurar. Deyimlerde öyle bir sözdizimsel bağ yoktur, sözcüklerin sırası önemlidir.

Örnek: *köz boyoo* (göz boyamak) denildiğinde, düz anlamda gözü çeşitli renklere boyama mı, ya da mecazi anlamda birinin gözünü boyama, aldatma mı kastediliyor bu belli değildir. Dolayısıyla burada bir bağlama, bir dizgeye ihtiyaç vardır: *"Al küzgünün mandayına oturup, közün boyodu"* (O, ayna karşısına geçip gözlerini boyadı/ göz makyajını yaptı.) veya *" Asan eç kimge bildirbey, tez ele anın közün boyodu.*" (Asan kimseye çaktırmadan onun gözünü boyadı.) Burada, ikinci cümledeki *"közün boyodu"* sözcük grubunun, mecazi anlamda: kandırdı anlamında kullanıldığı, yani deyim olduğu anlaşılmaktadır. Öyleyse, söz konusu meseleyle ilgili şu soru ortaya çıkar: "kandırma" mecazi anlamı, yani deyimsel anlam nereden geliyor? Bu anlam, her şeyden önce, *göz* ve *boyo* sözcüklerinin bir araya gelmesi sonucunda meydana gelmiştir. Ancak "köz" ve "boyoo" sözcükleri, burada ilk anlamlarında kullanılmadı, eğer böyle olsaydı bağımsız sözcük grubu oluşurdu. İkisi de temel anlamlarını kaybedip birbiriyle iç içe kaynaşarak bir bütüne dönüştü. Böylece kalıplaşmış sözcük grubu ve deyimsel anlam oluşmuş oldu.

Yukarıdaki açıklamalarımıza göre şöyle bir yorum yapabiliriz:

1) Deyimsel bağdaşma, deyim yapısının başlıca özelliklerinden biridir. Bu özellik olmasaydı, dilbilimde "deyim" terimi de ortaya çıkmazdı.

2) Deyimsel bağdaşma, iki veya daha çok sözcükten oluşan sabit sözcük grubudur. Ancak diğer sözcük grupları da, sabit sözcük grubu gibi, unsurlardan oluştuğu için, burada deyimsel bağdaşmadan söz edilmelidir. Deyimsel bağdaşma, iki veya daha çok sözcüklerin ilk temel anlamlarını tamamen veya kısmen kaybederek anlamsal bütünlüğü olan sabit bir sözcük grubunu oluşturmasıdır. Dolayısıyla anlam ve yapı açısından parçalanmaz bir bütünü oluşturan birbiriyle iç içe kaynaşmış unsurların grubuna deyimsel bağdaşmaya da Kırgızcada *frazeologiyalık komponenttüülük* (фразеологиялык компоненттүүлүк) denmektedir.

Özetleyecek olursak, deyimler, ister tam, ister kısalmış şeklinde kullanılsın, yine de semantik açıdan değişmez, yani anlamı değişmez ve bütünsel bir birim özelliğini kaybetmez.

Deyimlerin herhangi bir sözcük unsurunun eşdeğeri (karşılık) olabilme özelliğine bakarak onu birkaç sınıfa bölmek mümkündür:

a. Yükleme bağlı olarak yapılan deyimler: *boroon cürsö,cel tiybeyt* (korku bilmeyen); *teşik kulak eşitet* (mutlaka duyulur,gizli kalmaz); vs.

b. İsimleşmiş deyimler: *oozgo alam-içke salam* (eli boş); *eşek bastı* (üstünlük); *beş ördögün uçurgan* (yalancı).vs.

c. Zarf yapısındaki deyimler: *ar kaçandan bir kaçan* (daima), *at tezegin kurgatpay* (tez tez,sık sık); *sızga oturguzup* (kandırmak, dolandırmak) vs.

d. Sıfat yapısındaki deyimler: *oozunan aldırgan börüdöy* (zor durumda kalmak); *öpkösü oozuna tıgılganday* (korkarak); *aytkanınan kaytpagan*, *caagı katuu* (inatçı); vs.

e. Yansıma kelimelerden oluşan ve ünlem anlamındaki deyimler: *cım dey tüşöt* (belli etmeden sevinir); *başın baş bagalçagın kara taş!* (ne halin varsa gör!); *ceti ömürü cerge kirsin!* (gözden uzak dursun!) vs.

Tezimizin bu bölümünde her iki lehçede de yer alan "göz" organı ile ilgili deyimleri tespit ederek bir araya getirip karşılaştıracağız. Amacımız Kırgızca ile Türkçenin akraba diller olduğunu deyimleri açısından da tespit etmektir.

Kırgızca ve Türkçe'de deyimler çoğu zaman yapı ve anlam bakımından birbirinin aynısı olmasına rağmen,gramer açısından bazı farklılıkları da gösterebiliyor. Kırgızca'da olan bir deyime kelime kelimesine benzeyen bir deyim Türkçe'de olmayabilir, ama anlam bakımından onun karşılığı olan deyimlere çoğu zaman rastlıyoruz. Bunları daha da açık bir şekilde görebilmemiz için aşağıdaki gibi karşılaştırmalı yönteme başvurduk.

A. Cümlede öğelerin yeri bakımından benzeyenler:

İynenin közünön ötüü (K.T) – iğnenin deliğinden geçmek (T.T); köz aldınan ketpöö – gözünün önünden gitmemek ; köz ayırboo – gözünü ayırmamak ; közü toyboo – gözü doymamak; közün kadoo – gözünü dikmek; köz kıyıgı menen karoo – göz ucuyla bakmak; közü açıluu – gözü açılmak; vs.

Bu örneklerden gördüğümüz gibi her iki lehçedeki deyim örnekleri karşılıklı verilmiştir ve cümlede öğelerin yeri bakımından da birbirinin aynısıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi deyimlerin bünyesindeki unsurlar ayrı ayrı cümle öğesi olamazlar. Onlar cümlede bir bütün olarak ele alınırlar.Dolayısıyla biz bu örnekleri, *köz aldınan ketpöö* (göz önünden gitmemek)- *göz* özne, *önünden* yer tamlayıcısı, *gitmemek* yüklem diye cümle öğelerine ayıramayız. *Göz önünden gitmemek* deyimi, Kırgızcadaki *köz aldınan ketpöö* deyiminin karşılığıdır ve her ikisi de yükleme bağlı

deyimler sayılmaktadır. Yani burada bizim için önemli olan, bu örneklerin her iki lehçede de yükleme bağlı olarak yapılan deyimler türüne girmesidir.

Aç köz - aç göz; köz ak ı - göz hakkı; köz coosun algan – göz alıcı; köz bolcom – göz kararı; vs. örnekleri her iki lehçede de ad soylu deyimler olarak geçmektedir.

Köz açkıça, köz açıp cumguça – göz açıp kapayıncaya kadar; köz körünöö – göz göre göre; eki közü tört – dört gözle beklemek gibi deyimler her iki lehçede de cümlede zarf gibi görev alırlar.

B. Cümlede öğelerin yeri bakımından benzemeyenler:

Caman köz (K.T) – art niyetli (T.T); canın közünö körsötüü – haddini bildirmek; ceti atasın közünö körsötüü – gözdağı vermek; cumgan közün açpoo,sungan butun tartpoo – hiç oralı olmadan ense yapmak, keyif çatmak; köz açıp körgön – ilk göz ağrısı; göz coosun aluu – göz alıcı; közdün kaarı çıguu – öfkeden gözleri dönmek; vs.

"Közdün kaarı çıguu, közünün çaarın çıgaruu": Kırgızcada sinir ve öfkeden gözleri dönmek, çok öfkelenmek anlamındaki bir deyimdir.

Deyimde geçen " çaar " sözcüğü, Farsça'daki 'çar' sözcüğünün değişikliğe uğramış biçimidir.' Çar '-öfke, asabi, öfkeden yanıp tutuşmak anlamını verir. Kırgızca'da bu sözcük tek kullanılmaz, her zaman " çıguu, çıga tüşüü " fiilleriyle beraber kullanılır. Adamın öfkelendiği gözlerinden belli olur. Dolaysıyla, Kırgızlar, *" köz candın aynegi "* (göz ruhun aynasıdır.) demişlerdir. Atın öfkesi de kulağından belli olur. Çünkü, at öfkelenip ısıracakken kulaklarını arkaya doğru yatıştırır. Köpek öfkelendiğinde kuyruğunu aşağı indirir. Cesaretli olduğunda kulaklarını yukarı kaldırır. İşte bu yüzden Kırgızlar, servetiyle övünüp üstünlük taslayan insana "

çagaraktap turgan kezi ” derler. Bu tabir, “ içte kuyruktu tört orop, çagaraktap turgan kezi ”sözünün kısalmış şeklidir.[26]

“Közün tazaloo”: - gözünü boyamak, kandırmak; 1. yok etmek, öldürmek; 2. tüketmek, bitirmek, sonuna gelmek. Kırgızcadan kelime kelimesine çevirdiğimizde ‘gözlerini temizlemek’ anlamına gelmektedir. Ö: Sen emne, menin közümdü tazalay albay cürösünbü?- dep opuruldu al kaynatasına. (*(Sen benim gözümü boyamak mı istiyorsun, yoksa? Diyerek kaynatasına atıldı.)* **Ç. Aytmatov, Gülsarat**.

Ahmet Güngör, deyimlerle ilgili yaptığı yüksek lisans tezinde bu deyimle ilgili şöyle yorum yapmıştır: Kazakça’da “ tasala- ”, ‘gizle-’ anlamı taşır. Kırgızca’da “ közdön daldala, közdön dalda kıluu ”, göze göstermeden yok etme anlamına gelmektedir. Kazakça’daki ‘tasa, tasala’ sözcüğü, çağdaş Kırgızca’daki ‘taza, tazala’ (temizleme) sözcüğüyle sesdeştir. Herhalde, Kırgızca’da ‘yok etme’ anlamına gelen *“közdön taza kıluu, közün tazaloo* ” tabirleri, bir zamanlar ‘gözden gizlemek’ anlamı taşıyor, çoğunlukla *“ taza,tazala* ” (temizleme) yerine *“ dalda, daldala* ”(gizle) sözcüğü kullanılıyordu. (Ahmet Güngör, yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

“Közümdö ogum bolso” – Türkçedeki ‘bir kaşık suda boğmak’ deyimiyle aynı anlam taşımaktadır. Ö: *Közümdö ogum bolso atıp salat elem.* - ‘Elimden gelse onu bir kaşık suda boğarım’. (Nefret ve kin duymak, birine karşı kin beslemek,öfkelenmek.)

Bıçak kemiğe dayandığında insan çok öfkelenir. Çok sinirlendiği halde, zorbaya karşı bir şey yapamıyor, elinden bir şey gelmiyorsa, insan oğlu içinde kaynayan öfkeyle biriken kini sadece sözü veya düşüncesiyle dışa vurabilir. Kuvvetsiz insan öfkesini dışavurmak için zorbacı düşmanına fiziksel olarak saldırırsa,

---

[26] Güngör A., ***Kırgızca ve Türkçede ‘Baş’ Sözcüğü ve Diğer Organ Adlarıyla Oluşan Deyimlerin Karşılaştırılması***, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırgızistan Milli Üniversitesi, Bişkek, 2003.

başına daha büyük belâ açar. Dolayısıyla farkettirmeden öç almak ister. Keşke gözlerinde kurşun olsa da, belli etmeden öcünü alsa. Mazlumlar, zorbaya karşı 'Sessiz silahım olsa hemen öldürürdüm!' derler.

"Közünö nıl cabılgır"- gözün kör olsun! anlamına gelen lanet sözüdür.

" *Közünön çıksın!* ": İyilik görmeyesin, huzur bereket bulamayasın!

Kırgızların eskilere dayanan inancına göre, birbirinin yaptığı iyiliğin değerini anlamayan, iyiliğe kötülükle karşılık veren insan bir gün mutlaka kör olurmuş. Bu yüzden Kırgızlar, 'İyiliğe sadece iyilikle karşılık verilmesini' kural olarak görürler. Dolaysıyla, yapılan iyiliği gözleriyle gördüğü halde unuttuysa " közünön çıksın! " denir.

Kırgız Türkçesi'ndeki bazı zarf yapısındaki deyimlerin Türkiye Türkçesi'nde tam karşılığı bulunmamaktadır. Örneğin: *köz aldında* deyimi "birinin himayesi altında olmak,yetişmek" anlamındadır. *Alim çoŋ enesinin köz aldında çoŋoydu.*(Alim babaannesinin himayesinde büyüdü, yetişti).

köz baylangan kez – akşam, akşamüstü*;* burda *köz baylangan kez* Kırgızcada bir deyimdir ve zarf yapısındadır. Onun karşılığı olan Türkçedeki 'akşam,akşamüstü' kelimeleri yine zarf görevindeki kelimelerdir ama deyim değildir.

közündö ogu bolso atıp ciberçüdöy – 'bir kaşık suda boğmak' anlamındadır. Bu her iki lehçede de bulunan, birbirinin karşılığı olan deyimlerdir, fakat Kırgızcadaki şekli zarf yapısında, Türkçe karşılığı ise zarf yapısında değildir.

Örneklerde gördüğümüz gibi her iki lehçede de cümlede öğelerin yeri bakımından birbirine benzemeyen deyimler de var, ama onların anlam bakımından yakın karşılığı olan deyimler de bulunmaktadır.

C. Tamlamalarda öğenin yeri bakımından benzeyenler:

Közünün caşı on talaa (K.T) – gözyaşları göl (T.T); közünün kıyıgı menen karoo – göz ucuyla bakmak; közünün kurçu ketüü – gözünün feri gitmek; köz aldınan ketpöö –gözünün önünden gitmemek; vs.

Bağımsız sözcük grubunu oluşturan sözcük unsurları çeşitli yollarla tamlama, takısız tamlama, ad durum ekli bağdaştırma vb. birbiriyle bağ kururken, sabit sözcük grubundaki sözcükler, bazen bu yollarla bağ kuruyormuş gibi göründükleri halde, çoğunlukla bu yollarla bağlantı kurmazlar. Başka bir deyişle, bu bağlantı yolları yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Deyim yapısındaki her bir sözcük unsuru, çoğu zaman geleneksel sırasını koruyarak kullanılır. Deyimlere ait bu spesifik özellik, sözcük gruplarını inceleyen dilciler tarafından göz önünde tutulmaktadır. Deyim yapısındaki sözcüklerin sırası hiçbir zaman değişmez diye düşünmemeliyiz. Deyimler sözlüğüne bakacak olursak, deyim yapısındaki bazı sözcüklerin düşerek veya başka sözcüklerle değişerek ya da sözcük sırası değişerek kullanıldığını görüyoruz. Burada, daha anlaşılsın için örnekler getirelim: *Açuusu (kıcırı, cini) kelüü*: öfkelenmek*; cinine (açuusuna, kıcırına) tiyüü*: öfkelendirmek; *köz açıp cumguça = köz irmemde = açıp közdü cumgança = köz irmemge kelbey*: göz açıp kapayıncaya kadar.

Közünün caşı on talaa deyimi tamlama şeklindedir: köz+ü+nün caş+ı on talaa. Türkçedeki bu deyimin karşılığı olan *gözyaşları göl* deyimi de aslında tamlama şeklindedir: göz+ü+nün yaşı göl , bu deyim *gözyaşları göl* şeklinde kalıplaşmıştır.

Köz+ü+nün kıyıg+ı menen karoo = göz+ü+nün uc+u ile bakmak; Bu deyimin Türkçe karşılığı da tamlama eksiz "göz ucuyla bakmak" şeklinde yaygınlaşmıştır. Aslında tamlamalı deyimlerdir bunlar ve her iki lehçede de tamlamalarda öğenin yeri bakımından birbirine benziyor.

Tamlamalarda asıl öğenin önce veya sonra gelmesi bakımından da bu iki lehçeyi karşılaştırabiliriz:

Örneğin, sıfat tamlaması yapısındaki deyimlerde genellikle her iki lehçede de asıl öğe sonra gelir: *aç köz – aç göz;* Bu tamlamada her iki lehçede de asıl öğe *köz* (göz)dür sonra geldi, *aç* kelimesi yardımcı öğedir ve asıl öğeden önce geldi;

D. Tamlamalarda öğenin yeri bakımından benzemeyenler:

Közünün agı menen ten aylanuu(K.T.) – ne isterse yapmak, istediğini gerçekleştirmek(T.T.); közünün agı menen karoo, közünün töbösü menen karoo – kötü kötü bakmak, kin dolu gözlerle bakmak; közünün kıçuusu kanuu – kabul etmek, razı olmak (göz zevkini tatmin etmek); kündün közü körünböö – güneşi bulut kapamak, hava kapalı olmak; vs.

Örneklerde gördüğümüz gibi yapı bakımından deyimler birbirine benzemiyor, tamlamalar tamamen farklı. Kırgızcada tamlama şeklinde olan bazı deyimler Türkçede tamlama şeklinde değildir: *Közünün agı menen teŋ aylanuu(K.T.) – ne isterse yapmak, istediğini gerçekleştirmek(T.T.);* Bu örnekte verilen Kırgızcadaki deyim Türkçede deyim değildir. Aynı şekli,yani tamlama farklılığını diğer örneklerde de görüyoruz.

Yukarıda da belirttğimiz gibi tamlamalarda asıl öğe ve yardımcı öğe kavramları vardır. Bu öğelerin önce ve sonra gelmesi bakımından farklılık gösteren örneklerle karşılaşabiliriz. Yukarıda *aç köz* örneğini vermiştik. Bu deyimde her iki lehçede de asıl öğe olan *göz* kelimesi sonra gelir, yardımcı öğe olan *aç* kelimesi de önce gelir.

Tamlamalarda belli bir sıra vardır.

6. Sıfat tamlaması: *aç köz – aç göz; ottuu köz – keskin gözler; kızıl köynök – kırmızı elbise; biyik too – yüksek dağ; vs.* Bu örneklerde hem Kırgızcada hem Türkçededе asıl öğe olan köz (göz), köynök (elbise), too (dağ) kelimeleri sonra geldi, yardımcı öğeler olan aç (aç), ottuu (keskin, ateşli), kızıl (kırmızı), biyik (yüksek) kelimeleri önce geldi. Gördüğümüz gibi sıfat tamlamasında bir sorun yok, her iki lehçede de genellikle asıl öğeler sonra, yardımcı öğeler önce geldi. Bu bakımdan her iki lehçede benzerlikleri gördük. Fakat bu grupta farklılık gösteren örneklere de rastlayabiliriz. Örneğin: Kırgızca'daki *cańı köz* deyiminin (yeni doğmuş çocuk veya halkın gözüne yeni çalınnan yabancı kişi) Türkçede'ki karşılığı tamlama şeklinde değildir, hatta bu deyimin Türkçede deyim şeklinde karşılığı yoktur. Bu grupta farklılık gösteren örneklere şunları da ekleyebiliriz: *körör köz* (cana yakın, sıcakkanlı); *kumar köz* (çekici, cezbedici); *suuk* köz (kötü niyetli düşman kişi) *vs.*

7. Ünvan gruplarında da benzerliğe pek rastlayamayız: Türkçede ünvan gruplarında asıl öğe önce yardımcı öğe de sonra gelir,yani yukarıdaki sıfat tamlaması şeklindeki örneklerin tersidir. Örneğin: *Nasrettin Hoca*. Asıl öğe Nasrettin önce geldi, Hoca yardımcı öğedir,sonra geldi. Kırgızcada bu terstir, yani asıl öğe sonra, yardımcı öğe önce gelir: *Koco Nasrettin, Aldar Kösö, Aksak Timur* vs.

8. Asıl öğe ve yardımcı öğe ayırımı olmayan örnekler: *üy-cay - ev bark; ata-ene – anne baba; komşu kolon – kolu komşu* vs.

9. Araya çekim eklerinin girmesiyle oluşan gruplar: *kolu açık – eli açık*; *cüzdö beş - yüzde beş;* Fakat bu grupta birbirinin benzeri örneklerle birlikte farklılığı ortaya koyan örnekler de var: Türkçedeki *gözü pek* deyimi bu grupta yer alır, araya çekim ekinin girmesiyle oluşan bir sıfat tamlaması şeklindedir. Fakat onun Kırgızcadaki karşılığı olan *Közündö otu bar* deyimi cümle şeklindeki bir deyimdir, tamlama şeklinde değildir. Ayrıca Kırgızcadaki araya çekim ekinin girmesiyle oluşan

deyimlerin Türkçe karşılıkları da tamlama şeklinde olmayıp farklılık göstermektedir: *közü cetik* (çok bilgili)*; közü açık* (okumuş, mürekkep yalamış)*; közü kör, közü tuyuk* (cahil, bilimi yok*); közü tüz* (iyi niyetli, fitne fesatlığı yok*); közü tik* (çekinmeyen, korkusuz);

Gördüğümüz gibi her iki lehçede tamlamalardaki sıra bazı örneklerde birbirine uyuyor,bazılarında ise uymuyor. Tamlamalardaki öğelerin yeri bakımından benzer olan örnekler da var, bununla birlikte farklılık gösteren örneklere de rastlamaktayız.

E. "Göz" kelimesine gelen ad durum ekleri bakımından benzeyenler:

Közündü aç! (K.T.) – gözünü aç! (T.T); közgö körünüü – göze girmek; közgö çalınuu – göze çarpmak, gözüne ilişmek; közünön zaar çaçuu – gözünden şimşekler çakmak; közdön dalda boluu – gözden kaybolmak; közün kadoo – gözünü dikmek; közün ala kaçuu, közün caşıruu – gözünü kaçırmak; vs.

Közündü aç! – 'gözünü aç!' (dikkat et,dikkatli ol anlamında) deyimlerinde her iki lehçede de göz kelimesine belirtme durum eki gelmiştir ve göz ismini aç- fiiline bağlamıştır. Kırgızca'da ve Türkçe'de bu hal eki her zaman ismi fiile bağladığı gibi aç- fiili de her zaman belirtme durum ekiyle gelir. Kırgızca'da belirtme durum ekleri: -I˚n, -DI˚; Türkçe'de : - I˚ dir : *közün kadoo – gözünü dikmek; közün ala kaçuu, közün caşıruu – gözünü kaçırmak; vs.*

Közgö körünüü – 'göze girmek' : 1. (Kırgızca'da) Yetişmek, büyümek. 2. (Hem Kırgızca hem Türkçe'de) Halk arasında tanınmak, herkes tarafından bilinmek; sevgi ve güveni kazanmak; 3. (Kırgızca'da) *din:* Birtakım gizli güçler hayal meyal göz önüne görünmek gibi anlamları taşıyan bir deyimdir. Bu deyim her iki lehçede de yönelme hali ekinin *göz* kelimesini *körünüü ve girmek* fiillerine bağlamasıyla oluştu.

Közgö çalınuu – 'göze çarpmak, gözüne ilişmek': görünmek, farkedilmek anlamındadır. Her iki lehçede de yönelme hali eki ismi fiile bağlamıştır. Kırgızca'da yönelme durum ekleri: -GA˚; Türkçe'de ise: -a, -e dir. Her iki lehçede de ismi fiile bağlayan bir ektir.

Közünön zaar çaçuu – 'gözünden şimşekler çakmak': sinirle, öfkeyle, kin ve nefretle bakmak. Her iki deyimde de çıkma durum eki ismi fiile bağladı. Kırgızca'da çıkma durum eki: -DA˚n, -nA˚n; Türkçe'de :DA˚n dir. İsmi fiile bağlayan bir ektir.

F. "Göz" kelimesine gelen ad durum ekleri bakımından benzemeyenler:

Közgö cıluu uçuroo(K.T.) – gözü ısırmak (T.T.); közünö karaboo – gözünün yaşına bakmamak; közünö çöp saluu – gözünü boyamak, aldatmak; közünön kan tütöö – gözünü kan bürümek, öfkelenmek; közgö caş tegerenüü – gözü sulanmak; közgö tolumduu – gözü doldurmak (endamlı); vs.

Közgö cıluu uçuro –' gözü ısırmak': önce görmüş gibi olmak, tanır gibi olmak anlamındadır. Deyimin Kırgızca'daki şekli yönelme durumu ile, Türkçesi belirtme durumu ile oluşmuştur. Kırgızca'daki 'uçuroo' fiili her zaman yönelme hali ekinden sonra gelen bir fiildir. 'uçuroo, uçuraşuu' aynı kökten gelen fiillerdir: rastgelmek, rastlamak, selamlaşmak anlamlarını verir.

Közünö karaboo – 'gözünün yaşına bakmamak': 1. acımamak, paranın veya bir şeyin bitmesini, tükenmesini, sonunun gelmesini düşünmeden harcamak. (Kırgızca'da) 2. acımadan, çekinmeden yüzüne söylemek. (hem Kırgızca'da hem Türkçe'de). *Karoo (bakmak)* fiilleri her zaman yönelme durum ekinden sonra gelen fiillerdir. Bu deyimdeki fark yönelme durum ekinin her iki lehçedeki deyimdeki 'göz' kelimesine gelmemesidir. Kırgızca'da 'göz' kelimesine gelmiştir, fakat Türkçe'de

tamlama şeklinde olup yönelme durum eki (‘gözünün yaşına’) ‘yaş’ kelimesine gelmiştir.

Közünön kan tütöö – ‘gözünü kan bürümek, öfkelenmek’: çok sinirli, öfkeli olma durumunu anlatan bir deyimdir. Burda da deyimler farklı durum eklerle, Kırgızca’da çıkma durum ekiyle, Türkçe’de belirtme durum ekiyle oluşmuştur.

Örneklerde de gördüğümüz gibi her iki lehçede de birbirinin karşılığı olan, aynı anlamı taşıyan deyimlerin, gramatik açıdan, ad durum ekleri açısından farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir.

Kırgızca’daki deyimlerin yapısal özellikleri: Deyimler dilde hazır malzeme olarak kullanılır. Örneğin: *kulak ugup köz körgüs* “çok uzak mekan”; *közündö calını bar* “sağlam, dayanıklı”; *biröögö but tozson özün cıgılasın* “birine kötülük dileme kendi başına gelir” gibi deyimler her zaman kalıplaşmış malzeme olarak kullanılır. Bunun gibi deyimler yapı bakımından birkaç kelimeden oluşup, bu kelimeler kendi aralarında değişik yollarla bağlantı kurar, birbirini tamamlarlar.

İki lehçenin sözvarlığında leksikolojik ve sentaks açısından birbirine benzeyen ortak deyimlerin sayısı az değildir. Bu tür deyimlerin gerçek sayısal değerini ve çeşitli özelliklerini (leksikolojik, stilistik, leksika-semantik vb. açıdan), sadece “göz” sözcüğünün geçtiği deyimlerle sınırlamak ve genel yorum yapmak mümkün değildir.

Akademik V.V.Vinogradov’un[27] kesin olarak belirttiği, dilin sözvarlığındaki sözcüklerin, birbiriyle koşullandırılmış bir ilişkide kullanıldığını göz önünde bulunduracak olursak, sözcüklerin üç tür sözcüksel anlamı vardır.

---

[27] Виноградов В.В. *Основные типы лексических значений слова. Лексикология и лексикография*, 1977.

1) Sözcüklerin bir dizge dışında, bağımsız olarak kullanıldığında taşıdığı sözcüksel anlam. Sözcüklerin leksikolojik anlamı ikiye ayrılır: sözcüklerin ilk asıl anlamı ve sonradan kazandığı mecazi anlam. Her ikisi de dilde tek başlarına kullanılabildikleri ve herkes tarafından anlaşılabildikleri için, bunlara Kırgızca'da "bağımsız anlam" denir.

2) Sözcüklerin ikinci anlamı, dilbilgisel anlamdır. Dilbilgisel anlam, sözcüksel anlama netlik ve kesinlik kazandırır. Sözcüklerin çeşitli kullanılış durumlarını; nesneleri veya bir eylemi dizge içinde almış olduğu gramatik özelliğini ifade eder. Dolayısıyla, dilbilgisel anlam terimi, sözcüklerin kategori anlamı kavramını da karşılamaktadır.

3) Sabit sözcük grubu olan deyim içerisinde kullanıldığı zaman, ilk asıl anlamını kaybederek deyim kapsamındaki diğer sözcüklerle beraber sadece bir kavramı ifade eder, yani dizgede diğer sözcüklerle beraber başka bir anlam kazanır.

Sözcüğün bu tür anlamı ile sözcüksel anlamı arasındaki farkı çok hassas bir şekilde saptayan V.V.Vinogradov, bu anlama "deyimsel anlam" adını vermiş ve ayrı bir anlam türü olarak göstermiştir.[28]

Deyimlerin yapısını incelediğimiz zaman görülecek olan isim (öznel) ve nesnel anlamı kelime köklerinden yola çıkarak anlaşılır, ama onların gramatik anlamı ise morfolojik ve sözdizimsel yollar ile anlaşılır. Örneğin: *attın tört ayagı bolso da kagınat* deyimine bakalım. Bu deyimin anlamı "alışılmış olan bir şeyden kolayca vazgeçilemez" anlamındadır. Yani Türkçe'deki "huylu huyundan vazgeçmez" deyiminin eş anlamlısıdır. Burdaki nesnel anlam: **at, tört, ayak, bol-, kak-** gibi

[28] Виноградов В.В. *A.g.e.*

birkaç kelimenin kendi arasında bağlantı kurarak belli bir sıraya göre gramatik yol ile veriliyor. Gramatik anlam **–tın, -ı, -so, -da, -ın-a-t** gibi eklerle gerçekleşti.

Bir közü ekinçi közünö coo deyimi ise "hiç kimseye güvenilmez" (güvendiğin dağlara karlar yağıyor) anlamını taşır ve nesnel anlamı: **bir, köz, eki, köz, coo** kelimeleriyle verilip, gramatik anlamı: **-ü, -nçi, -ü-nö** gibi eklerle ortaya çıkar.

Böylece her bir deyimin şekli farklı farklı anlam taşır. Deyimin anlamı semantik özelliklerine göre değişik sayıdaki kelimelerden oluşup, morfolojik ve sözdizimsel malzemelerin yardımıyla ortaya çıkar. Deyimin bünyesindeki kelimelerin birbiriyle bağlantı kurmaları, işte o deyimin bünyesindeki kelimelerin anlamına göre değişir.

Göz ile ilgili deyimleri yapısal özellikleri ve verdiği anlam açısından da birkaç gruba ayırabiliriz:

Ad soylu deyimler:

Deyimler, dilbilgisel yapısı açısından, genel olarak bağımsız sözcük gruplarından farklı değildirler. Kimi deyimlerin sözcük unsurları, bağımsız sözcük gruplarının unsurları gibi, birbirleriyle sözdizimsel bağ yoluyla bağ kurarlar (tamlama, takısız tamlama)**,** başka bir deyişle, deyim de bağımsız sözcük grubunun modeli esasında yapılır:

a) Takısız tamlama şeklindeki, hiç bir ek almadan oluşan ad soylu deyimler: *aç köz* (aç göz)*; tik köz* (çekinmeyen, korkusuz*); kara köz ; boto köz; caman köz; vs.*

b) Ad durum ekli deyimler: *közgö körünüü – göze girmek; közgö çalınuu – göze çarpmak, gözüne ilişmek; közünön zaar çaçuu – gözünden şimşekler çakmak; közdön dalda boluu – gözden kaybolmak; közün kadoo – gözünü dikmek*; *vs.*

c) Tamlama ekleriyle oluşmuş ad soylu deyimler: *közdün caşınday; közdün mayı; kündün közü; vs.*

Deyimlerin temel unsurlarının hangi sözcük türü olduğuna göre: 1) İsim halindeki, 2) Sıfat halindeki, 3) Zarf halindeki deyimler olmak üzere üç türe ayırmak, onların yapısını kesin bir şekilde tespit etmeyi kolaylaştıracaktır.

1. İsim halindeki deyimdeki temel unsur (bağımsız unsur) isim, yardımcı unsur (bağımlı unsur) ise, başka sözcük türlerinden oluşur. Örnek:

a) İsim + İsim kalıbındaki deyimler: köz booçu, köz karaş, köz akı.

b) Sıfat + İsim kalıbındaki deyimler: tik köz, aç köz, kara köz, canı köz, caman köz, kumar köz, on köz, ottuu köz, suuk köz.

c) Sayı Sıfatı + İsim kalıbındaki deyimler: eki közü tört, bir közü ekinçi közünö coo, ceti atasın közünö körsötüü.

2. Sıfat halindeki deyimler:

İsim + Sıfat kalıbındaki deyimler: közü açık, közü tik, közü umaçtay açıluu, v.s.

Sıfat + Sıfat kalıbındaki deyimler: eski maldın közündöy, tört közü tügöl.

3. Zarf halindeki deyimler:

İsim + Zarf kalıbındaki deyimler: көз ачып жумганча, köz aldında, köz açkandan beri, köz baylangan kez, köz irmemde.

Cümle şeklindeki deyimler:

Cümle, ifade edilmesi gereken düşünceye göre, bir sözcükten, birkaç sözcüğün bir araya gelmesinden ya da deyimden oluşabilir. Görüldüğü gibi, tümcenin yapı araçları çeşitlidir. Dolayısıyla, cümlenin yapısal özellikleri ve yapım unsurları da her türlüdür. Cümle bir sözcükten oluşuyorsa, bu tür cümleyi öğelerine ayırmak mümkün değildir: *Kış*.. Aylananı kalın kar kaptagan. (*Kış*. Etrafı kalın kar örtmüş.). Burada

birinci cümle tek sözcükten oluşmaktadır. Bu özelliğine göre bu tür cümleye tek unsurlu cümle denir.[29]

Eğer cümle bağımsız sözcük grubundan oluşuyorsa, onun bünyesindeki her bir sözcük ayrı bir cümle öğesi olabilir. Tezimizin yukarıdaki bölümlerinde de bahsettiğimiz gibi Kırgızca'da cümle yapımındaki başlıca unsurlar, özne ve yüklemdir. Cümlenin öznesi, diğer cümle öğelerine bağlı değildir ve yalın durum halindedir (tekil ve çoğul eki taşıyabilir ve tamlama /iyelik/aitlik eki taşıyabilir). Eğer yüklem de yalın durumdaysa, özne yüklemden önce gelir. Öyleyse, yüklem özneye bağlıdır; onunla şahıs ve tekil, çoğul ekleri açısından uygunluk sağlar. Bazen yan tümcenin yüklemi uyum sağlamaz. Fiil cümlesinde yüklem zaman ekleriyle de değişir. Cümle bünyesinde, yardımcı cümle öğeleri (zarf, yer tam. v.s.) de bulunur.

İşte bu özelliklere deyimlerde de rastlandığını söylemiştik.. Bu yüzden o tür mecazlara cümle yapısındaki deyimler denir.

Ancak, cümle şeklindeki deyimler, bir bakıma baş cümle öğelerinden veya baş ve yardımcı cümle öğelerinden oluşuyor gibi görünmesine rağmen, buradaki sözcük unsurları ayrı bir cümle öğesi olamaz. Bunlar, birbiriyle iç içe kaynaştığı için sadece bir cümle öğesi veya bir cümle olabilirler.

Öyleyse deyimler, bir bütün şeklinde kullanılır ve sadece bir cümle öğesi olabilir.Cümle kalıbındaki Kırgızca- Türkçe deyimlere aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Başı cok baka, közü cok kögön – 'Akıl verecek birisini bulamayıp kendi bildiği gibi bir şeyler yapmak, kendi yağı ile kavrulmak'*;*

Oroy köz çaray – 'yüzyüze, gözgöze'*;*

Çapkan sayın köz çıkpas – 'zorluk, engel sürekli olmaz'*;*

---

[29] Жүзөкан Осмонова, *Кыргыз тилиндеги идиомалар*, Фрунзе, 1972.

Kulak ugup köz körgüs – 'gözün görmediği, kulağın duymadığı yer, uzak mekan'*;*

Közündö otu bar, közündö calını bar – 'sağlam, dayanıklı'*;*

Bir közü ekinçi közünö coo, bir közü bir közünö coo - 'Hiç kimseye güven olmaz'.

Güvendiğin dağlara karlar yağıyor;

Barmak bastı köz kıstı – 'samanlığın altından su yürütmek'*;*

Közü cok baatır –' Gözüpek kahraman'*;*

Közünün caşı on talaa, köz caşı köl -' gözyaşları sel oldu';

Beddua ve hayır dua biçimindeki deyimler (veya herhangi bir duyguyu ifade eden ünlem şeklindeki deyimleri):

Bu tür deyimler ünlem cümleleri olarak da ele alınmaktadır. Anlam açısından baktığımızda beddua ve hayır dua kalıbındaki deyimler şunlardır (göz ile ilgili):

Camandıktı közüñ körbösün! közüñ camandıktı körbösün! - 'kötülük senden uzak olsun! Allah sana kötülük göstermesin!'

Közüñö ak tüşsün! – '(çok ağlayan biri için söylenir) gözüne ak düşsün!'

Közüñö kara! – 'Gözünü aç! Dikkat et!'

Közüñ akkır! Közüñ kaşaygır! - '(beceriksiz birine söylenir) gözün aksın, gözün çıksın!'

Közüñö kör topurak tıgılsın! – 'gözünü toprak doldursun!'

Közüñö kök taş!;

Zaman bildiren deyimler:

Göz ile ilgili deyimler arasında zaman kavramı bildiren deyimler de yer almaktadır:

Açıp közdü cumgança, köz açıp cumguça, açkan közün cumgança -‘ göz açıp kapayıncaya kadar’;

Köz irmemde – ‘hızlı, aniden, göz kapamadan’;

Köz baylangan çak, köz baylangan uçur – ‘akşamüstü’;

Köz açkandan beri – ‘doğduğundan beri’*;*

Benzetme yoluyla oluşmuş deyimler:

Közü cok kögön, başı cok baka; başı cok kögön başı cok baka; başı cok balapan közü cok kögön (yardım edecek, akıl danışacak biri yok, tek başına, her koyun kendi bacağından asılır)*; kögön* ‘bir çeşit sinek’, *baka* ‘kurbağa’, *balapan* ‘kuş yavrusu’;

Közünön ot çagıluu; közünön calın uçuu ‘gözünden ateşler sıçramak’;

Közdön zaar çımın uçuu; (*çımın* ‘sinek’ demek)

Balık köz;

Boto köz; (Kırgızca’da *boto* ‘deve yavrusu’ demektir.)

İsim ve fiilin birleşmesiyle oluşmuş deyimler (isim + fiil şeklindeki):

Isim + fiil şeklinde oluşmuş deyimlerin sayısı çoktur. Bu türdeki deyimler Kırgızca’da, leksiko-gramatik açıdan baktığımızda ‘sostavdık bayandooç (birleşik fiil,birleşik yüklem)’ grubuna girer. Örneğin: *közün tazala* (‘yok et’); *köz artuu* (‘bir şeyi elde etmeye çalışmak, heveslenmek’); vs.

Bu tür deyimlerin bünyesindeki fiiller zaman ve şahıs ekleri bakımından değişebilir. Bu, deyimlerin yapısına, ve deyimdeki kelimelerin,unsurların anlam bakımından uyuşup uyuşmadığına göre olur.Örneğin: *közün tazaloo* deyimini alırsak '*tazaloo*' fiilinde zaman ve şahıs değişebilir: tazalagam (geçmiş z.), tazalap catam (şim. z.), tazalaym (gelecek z.); tazaladım (1.şah.), tazaladın (2.şah.), tazaladı (3.şahıs). Fakat *köz tiydi (nazar değdi)* deyiminde böyle bir değişme söz konusu olamaz.

Kendi aralarında ad durum ekleriyle ilişki kuran isim deyimleri:

Köz(dün) akı – göz(ün) hakkı;

Közdün mayı – gözün feneri;

Közünün caşı köl – göz(ünün) yaşları sel;

Közündö calını bar, közündö otu bar – gözünde ateşi var, gözüpek;

Közgö atar – keskin nişancı , attığını vuran;

Közgö körünörlük – itibarlı, dikkate değer;

Közgö saysa körüngüs – göze alaca görünmek, çok karanlık;

Közgö basar – tek, bir tane; en gözde;

II: Göz ile ilgili deyimleri anlam bakımından değerlendirme:

Deyimlerin anlam bakımından en önemli özelliklerinden birisi anlatıma canlılık katmasıdır. Deyimlerin diğer söz öbeklerinden ayrılan özellikleri üzerinde duracak olursak, deyimler belli bir düşünceyi ifade etmek üzere hazır ve bütün birim olarak kullanılır. Örneğin: *"Köz açıp cumgança köñülgö neçen oylor kelip ketti."* (Göz açıp kapayıncaya kadar akıldan nice fikirler gelip geçti)

Deyim ilk anlamını kaybeden iki veya daha çok sözcükten oluşur ve sadece bir anlamı verir: *"kolu açık»* (eli açık, cömert), *"barmagın tiştöö"* (pişmanlık). Burada deyim iki veya daha çok sözcükten oluşmuş olmasına rağmen sadece tek bir sözcüğün anlamını vermektedir. Sözcükler, ilk anlamlarını tamamen veya kısmen kaybeder, böylece tek deyimsel anlam meydana gelir: *"cıldızı carık",* (sevimli, güleryüzlü: yıldızı parlak): *"töbösü kökkö cetüü"* (sevinçten başı göğe ermek).

Deyimler, ifade ettikleri olay, hareket veya durumları daha canlı daha etkin bir şekilde anlatırlar. Örneğin: *"sarañ, bitir"* (cimri) kavramı*, "bitin sıgıp kanın calagan"*, deyimiyle verilmektedir. *"közünön kaarı (çaarı) çıguu"* deyimi *kaarduu* (öfkelenmek, öfkeli) kavramını vermektedir. "Orozkul Momundu cep ciberçüdöy bolup, *közünön çaarı çıgıp* calt karadı. (Ç. Aytmatov, 'Ak Keme')" 'Orozkul, Momun'u yercesine öfkeyle dik dik baktı.'

A.Saparbayev de deyimle ilgilenen dilcilerin deyimle ilgili görüşlerine katılmakta, bunun yanısıra kendi düşüncelerini dile getirmektedir. Ona göre de deyimin anlam bakımından en önemli özelliği canlılıktır. Karşıladıkları kavramları,

nesneleri veya hareketleri daha canlı, daha etkin bir şekilde anlatım gücüne sahiptir.[30] Ona göre sözcük unsurlarının ilk anlamlarını kaybederek tek anlamı vermek üzere bir araya gelmesi de önemli bir özelliktir.

Saparbayev sözcük unsurlarının bir araya gelmesi açısından V.V.Vinagrodov'un deyim sınıflandırmasına katılır ve deyimleri şu şekilde sınıflar: a) Frazeologiyalık şireşme: Sözcüklerin bağdaşma yoluyla bir araya gelerek kendi sözcüksel anlamlarını yitirip deyimsel anlam kazanması (Rus.Фразеологические сращения), Örnek: *ittin kara kaptalınan*: çok, bol; *töbö çaçı tik turuu*: korkmak; *canın közünö körsötüü*: haddini bildirmek, azap vermek; b) Frazeologiyalık birdik: Deyimi oluşturan sözcüklerin temel anlamlarının deyimsel anlamla ilişkili olması (Rus. Фразеологические единства), Örnek: *uzun kulak*: çabuk duyan, kulağı delik; *oozdugu cok attay*: gemini almış at gibi, terbiyesiz, edepsiz; *köz açıp cumguça*: göz açıp kapayıncaya kadar*;* c) Frazeologiyalık tizmek: Tek başına leksikolojik anlamı olmayan ancak bir bağdaşma sonucu (deyimsel bağdaşma) anlam kazanan sözcüklerle oluşan deyimler (Rus.Фразелогические сочитание) Örnek: *söögü* ***söpöt*** *boluu*: insan öldükten sonra kemikleri çürüyüp yok olmak; *cer menen* ***ceksen*** *kıluu*: hak ile yeksan etmek, yok etmek; *köz cügürtüü*: 1.fikir yürütmek, bir şeyi kavramak 2. Hızlı bakıp okuyarak öğrenmek*; köz cazgıruu*: çaktırmadan gözden kaybolmak, sıvışmak.

İki lehçenin sözvarlığında leksikolojik ve sentaks açısından birbirine benzeyen ortak deyimlerin sayısı az değildir.

---

[30] Сапарбаев А., *Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы*, Бишкек, 1997,241-242 б.

Genel olarak dilin sözcüksel sisteminde bulunan teorik kuralı göz önüne aldığımızda, bütün sözcüklerin birbiriyle kendi aralarında koşullandırılmış ilişkide bulunduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, *göz* sözcüğünün yanısıra diğer insan ve hayvan organ adlarıyla *(baş, ağız, yüz (sima), kulak, alın, tepe, dil, v.b.)* yapılan deyimler tek başlarına ele alınmaması gerek aslında. Fakat organ adları ile oluşmuş deyimlerin sayısı hem Kırgızcada hem Türkçede çok fazla olduğu için biz bu çalışmamızda sadece "göz" ile ilgili deyimleri ele alarak kapsamı sınırlandırmak zorunda kaldık.

Organ adlarını ifade eden tek heceli ve çok heceli sözcük kökleri, çok anlamlılık (polisemi) özelliğine sahiptir. Akademik B.M.Yunusaliev, "sözcük köklerinin gelişimi" üzerine yaptığı doktora tezinde[31] organ adlarında çokanlamlılığın tarihsel olarak gelişen bir olay olduğunu ve onun sözcüksel yasa, yani kavram esasında geliştiğini, deyim içerisinde, çok sık kullanıldığını belirtmiştir.

B.M.Yunusaliev adı geçen eserinde: "Sözcük köklerinin çokanlamlılığa sahip olması, onların dilde sürekli kullanılıyor yani işlek olmasının temel şartıdır. Bir sözcük, dilde ne kadar sık ve sürekli kullanılırsa, o kadar üretken ve aktif olur.Yan anlamları gittikçe artar."demektedir. Bununla beraber, sözcüklerin ilk önce tek bir anlam yüklü olduğunu, zaman geçtikçe, aynı sözcük kökünün kullanılış sürekliliği ve sıklığı arttıkça başka kavramları da karşılama becerisi kazandığını ve dilimizin sözcük kadrosunda da böyle yer aldığını somut örnekler vererek kanıtlamıştır.

Dilbilimde, sözcük grupları bağımsız ve sabit sözcük grupları olarak ikiye ayrılır. Bağımsız sözcük grubundaki sözcükler, kendilerinin ilk düz (asıl) anlamları ve sonradan kazandıkları mecazi anlamlarıyla kullanılırlar, yani anlamları değişmez. Bu

---

[31] B.M. Yunusaliev, *« Кыргызская Филология »*, Фрунзе,1959, 100 112-113 стр.

tür sözcük grubunu oluşturan sözcüklerin anlamlarını ele alırsak, her birinin kendi özel anlamını koruduğunu görürüz.

Oysa sabit sözcük grubunda (deyimde), onu oluşturan her bir sözcük ilk anlamını yitirip bir araya gelerek sadece bir mecazi anlamda kullanılır. Bu, onun sözcüksel belirtisidir. Bu tür sözcük gruplarını oluşturan sözcüklerin parçalanmaz bir bütün dil birimine dönüştüğü için, onlara sabit sözcük grupları (deyimler) denir. Bu, onların yapısına özgü bir özelliktir. Sabit sözcük grubunu oluşturan sözcükler bütünsel yalnız bir kavramı karşıladıkları için, sadece bir cümle öğesi olabilirler. Bu, deyimlerin sözdizimsel özelliğidir.

Deyimlerin birçoğu sadece bir kavramı karşılarken, bazıları da iki veya daha çok kavramı karşılayabilirler, başka bir deyişle, çokanlamlı olurlar.

Örnek:

<u>*Közü bozoruu*</u>: 1) ‘Gözleri bulanık görmek’: *Közü bozorup şayı oodu* (Gözü bozarıp kendini kaybetti) 2) ‘Kendini kaybetmek, bayılmak, kara basuu’ (kara basan) (bayanlara karşı söylenir): *Közü bozorup oorukanada catat.* (Gözleri kararıp hastanede yatıyor.- *Deyimin gerçek anlamı: Doğum yapan kadının gözleri görmemek*). 3) ‘Başkalarına kulak asmamak, kibirlenmek’: *Biylikke mas boluu. Közü bozordu.* (İktidar sarhoşu oldu, gözü döndü). 4) ‘Çok arzu etmek, heveslenmek’: *Caş bala közü bozorup, kızduu üydön çıkpay cüröt deşet* (Delikanlının gözü düşüp kızı olan evden çıkmıyormuş diyorlar).

Bağımsız sözcük grubundaki sözcükler asıl anlamlarını korurlar, sabit sözcük grubunda ise, bütün sözcükler bir araya gelerek tek bir kavramı karşıladıkları için asıl anlamlarını kaybederler.

Bir kökten oluşan basit sözcükler**,** (birleşik, ikileme sözcükler), bağımsız sözcük grupları ve sabit sözcük grupları, yani deyimler bunların her biri dilimizin sözcük hazinesinde birer sözcük birimi olarak kullanılır. Çünkü her biri belirli bir anlam taşımaktadır.

Deyimi oluşturan sözcükler, adeta kalıplaşmış bir bütün olarak yerlerini değiştirmeden sabit sözcük grubu şeklinde kullanılır. Başka bir deyişle sözcükler, sözcüksel açıdan ilk anlamlarını kaybedip mecazi anlamda kullanılan, dilbilgisi açısından aralarındaki sentaks bağları kaybolan ve tarihi gelişmesinde değişikliğe uğrayan bir sabit sözcük grubuna dönüşmüşlerdir. Ancak yukarıda bahsettiğimiz özellikler hiçbir zaman değişmez diyemeyiz, yani bunları nispi olarak kavramak lazım. Çünkü, genellikle deyim içinde yer alan sözcükler yerlerini değiştirmeden geleneksel sırayı korurlarken, bazen bu sıra bozulabilir, yani sözcük unsurları yerlerini değiştirebilirler; başka sözcüklerle değişebilirler veya düşerek kısalabilirler. Örneğin*: taş boor veya booru taş* (taş kalpli veya kalbi taştan), *öpkö cürögün çabuu veya öpkö cürögün kaguu* (canını ciğerini vermek veya ciğerini canını vermek), *töbö çaçı* (yada sadece '*çaçı*') *tik turuu,* v.b.

Özetleyecek olursak, söz konusu deyimler, ister tam, ister kısalmış şeklinde kullanılsın, yine de semantik açıdan değişmez, yani anlamı değişmez ve bütünsel bir birim özelliğini kaybetmez.

Göz kavramı geçen kelime gruplarını ve göz ile ilgili deyimleri her iki lehçede de anlam bakımından karşılaştırarak tablo halinde şöyle verebiliriz:

I. Anlamlı Kelime Grupları

1. Ses, yapı, anlam bakımından benzeyenler:

Kırgız Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Közü açık	Gözü açık
Közdün agı	Göz akı
Köz aldı	Göz altı
Köz dokturu	Göz doktoru
Köz klinikası	Göz kliniği
Köz nuru	Göz nuru

2. Ses bakımından benzemeyip yapı bakımından benzeyenler:

Kırgız Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Köz boyogu	Göz boyası
Köz booçu	Göz bağcı
Köz caş	Göz yaş
Közdün çanagı	Göz çukuru
Közdün çarası	Göz yuvası
Köz çunkuru	Göz yuvarı
Köz kabagı	Göz kapağı
Közdün karegi	Göz bebeği
Köz kırı	Göz ucu
Közmö köz	Göze göz
Közdün mayı	Göz emeği
Köz oorusu	Göz ağrısı
Köz kumarı	Göz banyosu

1. Yapı bakımından benzemeyip anlam bakımından benzeyenler.

Kırgız Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Köz akı	Göz hakkı
Köz caş	Göz yaşı
Köz monçok	Göz boncuğu
Köz aynek	Gözlük
Köz bolcom	Göz kararı
Köz karaş	Bakış açısı
Köz irmem	Lahza
Köz cara	Yara

II.Deyimler

Tez çalışmamızın esas konusu 'Kırgızca ve Türkçedeki göz ile ilgili deyimlerin çağrışım alanlarının karşılaştırılması'dır. Kırgızcada ve Türkiye Türkçesi'nde bütün deyimlerin çağrışım alanları birbirine denk gelmiyor. Aslında birçoğu birbirine benziyor fakat, benzemeyenler de var. Kırgız Türkçesini ve Türkiye Türkçesini konuşanlar bazı deyimlerde aynı şeyi düşünmüyorlar. Anlam aynı olabilir, fakat bakış açısı farklıdır. Deyimlerin ve deyimlerdeki çağrışım alanlarının benzer ve farklı taraflarının karşılaştırılmasını tablo halinde şöyle verebiliriz:

Deyimler K.T.	Deyimler T.T.	Çağrışım alanı K.T.	Çağrışım alanı T.T.
Aç köz	Aç göz	Aç köz	Aç göz
Aç közdük	Aç gözlülük	Aç közdük	Cimrilik, saranlık, aç

			gözlülük
Balık köz	Çorbanın üzerinde görünen küçük yağ tanecikleri	Balık köz	Küçük yağ tanecikleri
Barmak bastı köz kıstı	Samanlığın altından su yürütmek	Barmak bastı köz kıstı	İşini sessizce yürütmek
Bir közü bir közünö coo Bir közü ekinçi közünö coo	Güvendiğin dağlara karlar yağdı	Bir közü bir közünö coo bol-	Kimseye güvenmemek, Hiçbir adama güven olmaz, En yakın dostuna bile güven olmuyor,
Bir közünön kan ekinçi közünön caş aluu	Kan kusturmak	Bir közünön kan ekinçi közünön caş al-	Bir gözünden kan, diğer gözünden yaş akıtmak, kan kusturmak
Boto köz	İri gözlü	Boto köz	Güzel gözlü
Caalı közünö çıguu Caalı betine çıguu	(Sinirinden) Kıpkırmızı olmak	Caalı közünö çıguu	Çok sinirlenmek
Caman köz	Art niyetli	Caman köz	İyi niyetli olmayan, düşman
Caman köz menen karoo Caman köz menen tiktöö	Kötü gözle, hoşnut olmayan gözlerle bakmak.	Caman köz menen karoo	Kötü bakmak

Camandıktı közü körbösün!	Kötülük senden uzak olsun!	Camandıktı közü körbösün	Her türlü kötülük uzak olsun
Canı közünö körünüü	Hastalandığında ya da zor durumda ölümü göze almak	Canı közgö körün-	1.zorlanmak 2. korkmak
Canın közünö körsötüü Canın közünö körgözüü Canın közünö çıgaruu	Haddini bildirmek	Canın közgö körsöt-	Haddini bildirmek
Ceti atasın közünö körsötüü	Cezalandırmak, gözdağı vermek, haddini bildirmek	Ceti atasın közünö körsöt-	cezalandırmak
Cumgan közün açpoo, sungan butun tartpoo	Keyif çatmak	Cumgan közün açpoo, sungan butun tartpoo	Hiç oralı olmadan ense yapmak, keyif çatmak
Curt közünö	El duymasın bilmesin!	Curt közünö	Başkalardan gizlemek, birşeyin farkedilmemesi için çalışmak
Çapkan sayın köz çıkpas	Zorluk engel sürekli olmaz	Çapkan sayın köz çıkpas	Her türlü zorluk geçer
Eki közü tört Közü tört Eki közü tört	(Bir şeyi) Dört gözle beklemek	Eki közü tört	Bir şeyi dört gözle beklemek

boluu			
Eki közü çanagınan çıguu	Gözleri yuvalarından fırlamak	Eki közü çanagınan çıguu	Çok korkarak veya sinirlenerek bakmak
Eki közü çaçıroo Közü çaçıroo	Bir şeyi sabırsızlıkla beklemek, dört gözle beklemek, arzulamak	Közü + çaçıroo	Bir şeyi çok arzulamak, çok istemek
Eki közün alboo Köz ayırboo	Gözlerini alamamak, gözlerini ayıramamak	Köz + ayırboo	Gözlerini alamamak
Eski közdöy Eski maldın közündöy	Göze tanıdık gelmek	Eski közdöy	Tanıdık, bildik, ezelden beri tanıyıp bilir gibi
Köz aldınan ketpöö	Kafasından silememek, Bir şeyin hayali gözünün önünden gitmemek	Köz + aldınan ketpöö	Unutamamak, hep akılda tutmak
Köz aldında	Birinin himayesi altında olmak (yetişmek)	Köz + aldında	Birinin himayesinde yetişmek
Köz artuu	Göz koymak, bir şeye heveslenmek	Köz + artuu	Bir şeye heveslenmek, onu elde etmeye çalışmak
Köz açkandan beri Köz açkanı	Doğduğundan beri	Köz + açkanı	1. doğmak 2.dünyaya gelmek
Köz açuu	Eğitim görmek, dünyayı tanımak	Köz + açuu	Bir şeyi tanımak, öğrenmeye başlamak, ilim bilim sahibi olmak

Köz açkıça Köz açımda Köz irmegençe Köz açıp cumgança Köz irmemde Köz irmemge kelbey Açıp közdü cumgança Köz açımga Açkan közün cumgança	Göz açıp kapayıncaya kadar	Köz + açkıça	Göz açıp kapayıncaya kadar
Köz açıp körgön	İlk doğan çocuk (oğul).İlk göz ağrısı (eve gelen ilk gelin)	Köz + açıp körgön	1. ilk doğan çocuk. 2.ilk göz ağrısı
Köz açırbay	1. Bir anda. 2. Göz açtırmadan (devamlı arka arkaya)	Köz + açırbay	Devamlı, sürekli
Köz baylangan kez Köz baylangan ubak Köz baylangan çak Köz baylangan	Akşam, yerin mühürlendiği zaman	Köz + baylangan kez	Akşam

uçur			
Köz bayloo	Göz bağlamak	Köz + bayloo	*din*: Dua, sihirle birisini büyülemek, göz bağlamak
Köz boluu	Gözetim altına almak	Köz + boluu	Bir kimseni gözetimi altına almak
Köz booçu	Kandıran, aldatan, oyalayan. Göz bağlayan, üfürükçü	Köz + booçu	Kandıran, hilekar
Köz boyomoçu	Hilekâr. (Göz boyayan) sihirbaz	Köz + boyomoçu	Göz boyayan, sihirbaz
Köz cügürtüü	Göz atmak	Köz + cügürtüü	1.Fikir yürütmek, bir şeyi kavramak 2. Hızlı bakıp okuyarak öğrenmek
Köz cazgıruu Köz cazdıruu	Çaktırmadan gözden kaybolmak, sıvışmak	Köz + cazgıruu	Kaybolmak
Köz cazdıgı	Gözün alt tarafı	Köz + cazdıgı	Gözün alt tarafı
Köz cazdıgında boluu	Göz önünde olmak, farkında olmak	Köz + cazdıgında boluu	Göz önünde olmak
Köz cazdıgında kaluu Köz cazdımında kaluu	Hafızalardan silinmek, hatırlanmamak	Köz + cazdımında kaluu	Unutulmak
Köz cazuu	Ayrılmak, ayrıldıktan sonra buluşamamak	Köz + cazuu	Ayrılmak

Köz caruu	1. Gözünü açmak, dünyaya gelmek. 2.Doğurmak	Köz + caruu	1. dünyaya gelmek 2.doğurmak
Köz caşı kıluu	Ağlar gibi olmak	Köz + caşı kıluu	Biraz ağlamak, ağlar gibi olmak
Közü caşıldanuu	Gözü sulanmak	Közü + caşıldanuu	Gözü sulanmak, ağlayacak gibi olmak
Köz caşın köldötüü Köz caşın köl kıluu	Gözyaşını göl(sel) etmek, gözyaşları sel olmak	Köz + caşın köldötüü	Gözyaşını sel etmek
Köz caşınday	Çok küçük, damla kadar	Köz + caşınday	Çok küçük, ufak
Köz cetkis	Çok gözükmeyen, gözden ırak	Köz + cetkis	uzak
Köz ciberüü Köz cügürtüü Köz çaptıruu	1. Yüzeysel incelemek. 2.Göz atmak, göz gezdirmek	Köz + ciberüü	Göz atmak
Köz coosun aluu Köz coosun tüşürüü Közdün coosu kanuu Közdün kurçun aluu	İlgi çekmek	Köz + coosun aluu	(Herhangi bir varlık, güzelliğiyle başkalarının dikkatini çekmek, gözünü okşamak) Nazarını okşamak, ilgisini çekmek.
Köz cumdu kıluu	Göz yummak	Köz + cumdu kıluu	Göz yummak,

Köz cumduga saluu			görmemiş bilmemiş gibi davranmak
Köz ilböö Köz irmeböö	1.Uyuklayamamak, gözünü dahi kırpmamak 2. Gözünü ayırmadan bakmak	Köz + irmeböö	1.uyuyamamak. 2. gözünü ayırmadan bakmak
Köz ilindirüü Köz ilintüü Köz irmöö	Azıcık kestirmek	Köz + ilindirüü	Biraz uyumak, azıcık kestirmek
Köz ileeşpöö Közgö ilişpöö Közgö ilinböö	1.Çok seri hareket eden, hızlı. Hareketlerini gözle takip edememek. 2. Çok küçük, gözle görülemeyecek kadar küçük	Közgö + ilişpöö	1.Çok hızlı 2. çok küçük
Köz irmemge kelbey Köz irmemde	Aniden	Köz + irmemde	Hızlı, aniden, gözünü kapamadan
Köz körünöö	Gözünün önünde, göz göre göre	Köz + körünöö	Göz göre göre
Köz körüp kulak ukkus Kulak ugup köz körgüs	Gözün görmediği, kulağın duymadığı yer: uzak mekan	Köz + körüp kulak ukkus	Çok uzak mekan
Köz körgözüü Köz körsötüü	1.Ailesinden biri vefat eden aileye ayaktan	Köz + körgözüü	1.Ailesinden biri vefat eden aileye ayaktan

	girip başsağlığı dilemek 2. 'Geldi, katıldı' dedirtmek için bir yere ayaktan girip çıkmak		girip başsağlığı dilemek 2. 'Geldi, katıldı' dedirtmek için bir yere ayaktan girip çıkmak
Köz körgüs Kulak ugup köz körgüs	Çok uzak	Köz + körgüs	Çok uzak
Köz kaykuu	Ucu bucağı gözükmeyen, sınırsız	Köz + kaykuu	Ucu bucağı gözükmeyen sınırsız alan
Köz karandı	Birinin eline, avucuna bakan, ona baş eğen (muhtaç olan)	Köz + karandı	Muhtaç, birine ihtiyacı olan
Köz karandılık	Özgür olamamak, birine bağlı kalmak	Köz + karandılık	Kendi isteğince, kendi istediği gibi olamamak, birinin eline bakmak
Köz karaş	1. Bakış açısı 2.Bir şey veya bir kimse hakkında yorum.3. Fikir yürütme	Köz + karaş	Bakış açısı, fikir
Köz korgooç	Göz kulak olmak	Köz + korgooç	Göz kulak olmak
Köz kumarın kandıruu	Göz banyosu yapmak	Köz + kumarın kandıruu	Göz zevkini tatmin etmek (Bir şeye bakarken zevk almak). Göz banyosu yapmak
Köz kırınan	Gözünün önünden	Köz + aldınan ketpöö	Gözünün önünden

ketpöö Köz aldınan ketpöö	gitmemek		gitmemek, birini unutamamak
Köz kıçışuu Közü kıçışuu	Gözü düşmek	Köz + kıçışuu	Bir şeye gözü düşmek, onu çok istemek
Köz mayı ketüü Köz mayı tügönüü Köz mayın korotup, tügötüp	Gözünün feri gitmek.Gözünün, görme gücü zayıflamak Çok gayret etmek	Köz + mayı ketüü	Gözün görme gücünün zayıflaması
Köz saluu Köz kırın saluu Köz kızartuu	Göz dikmek	Köz + saluu	Göz dikmek
Köz taňmay	Körebe oyunu	Köz + tanmay	Bir çeşit oyun
Köz taygalanuu Köz tayuu	Gözünü kamaştırmak. Göz kamaştıran güzel şey	Köz + tayuu	Göz kamaşmak, hayran kalmak
Köz taydıruu	Gözünü kaçırmak, gözüne bakamamak	Köz + taydıruu	Gözünü kaçırmak
Köz taraza	Göz kararı	Köz + taraza	Göz kararı
Köz taştoo Köz kıyıgın ciberüü Köz kıyıgın taştoo	Göz ucuyla bakmak, incelemek	Köz + taştoo, köz + kıyıgın taştoo	1.Göz gezdirmek, göz ucuyla bakmak. 2.Göz ucuyla bakıp incelemek
Köz tiyüü	Göz değmek, nazar değ-	Köz + tiyüü	Nazar değmek

Köz toktotuu	Uzun uzun alcı gözüyle bakmak	Köz + toktotuu	Uzun uzun bakmak
Köz toyboo Közü toyboo	Gözü doymamak	Köz + toyboo	Gözü doymamak
Köz uzatuu	Ardından bakakalmak	Köz + uzatuu	Ardından bakakalmak
Köz uçunda	Uzakta, gözünün yettiği yerde, göz önünde	Köz + uçunda	Uzakta , zor gözüken yerde
Köz uyaluu	Göz kamaşmak	Köz + uyaluu	1. (Güneş, ışık vb.den dolayı) Gözü kamaşmak. (Eşya vb.) Göz kamaştırmak
Közdön daldaa boluu	Gözden kaybolmak	Közdön + daldaa boluu	Gözden kaybolmak
Közdün caşınday	(Azıcık, küçücük) Bir damla gözyaşı kadar	Közdün + caşınday	Küçük, ufak
Közdön kayım boluu Közdön muň boluu Közdön kayıp boluu	Gözden kaybolmak, sırra kadem basmak	Közdön + kayım boluu	Gözden kaybolmak
Közdün karegindey saktoo	Gözbebeği gibi korumak	Közdün + karegindey saktoo	Gözbebeği gibi korumak, çok değer vermek
Közdün kurçu ketüü	Gözünün feri gitmek, gözü zayıflamak, net	Közdün + kurçu ketüü	Gözü zayıflamak, net görememek

	görememek		
Közgö saysa körüngüs	Göze suslu puslu görünmek, göze alaca görünmek	Közgö + saysa körüngüs	Karanlık
Közgö sayuu	Göstermek, öğretmek	Közgö + sayuu	Göstermek, iyice öğretmek
Közgö suuk körünüü Közgö suuk uçuroo	Göze soğuk görünmek	Közgö + suuk körünüü	Göze itici gelmek
Közgö tolumduu	Gözü doldurmak, endamlı	Közgö + tolumduu	Gözü dolduran, güzel
Közgö tutar Közgö basar	1. Tek, bir tane 2. En gözde, en mükemmel	Közgö + tutar, közgö basar	1. tek, bir tane 2. en mükemmel
Közgö çöp saluu	Aldatmak	Közgö + çöp saluu	Aldatmak
Közü cetpöö	Emin olmamak	Közü + cetpöö	Bir şeye kani olmamak. İşin olup olmadığına inanmamak, şüpheci davranmak
Közü cok	Ölmüş, vefat etmiş	Közü + cok	Vefat etmiş, ölmüş biri
Közü cok baatır Közü cok er	Gözü pek kahraman	Közü + cok baatır	Hiç bir şeyden korkmayan, gözü pek kahraman
Közü cok kögön, başı cok baka	Her koyun kendi bacağından asılır,	Közü cok kögön, başı cok baka	Hiç kimsesi yok

Başı cok kögön, başı cok baka Başı cok balapan, közü cok kögön	Herkes kendisi. Yardım edecek, akıl danışacak birisi yok (Bir başına).		
Közü cıluu uçuroo Közgö cıluu uçuroo	Gözü ısırmak	Közgö + cıluu uçuroo	Gözüne tanıdık gelmek. Gözü ısırmak
Közgö ilböö	1.Adam yerine koymamak, 2.Utanmamak, çekinmemek	Közgö + ilböö	1. adam yerine koymamak. 2. utanmamak, çekinmemek
Közü ilinüü	Kestirmek	Közü + ilinüü	Biraz kestirmek, biraz uyumak
Közü küyüü Közü kızaruu	Bir şeye gözü düşmek, çok arzulamak.	Közü + küyüü	Bir şeyi çok istemek
Közü kör Közü tuyuk	Cahil, bilimi yok, kültürsüz	Közü + kör	Cahil
Közü kaynoo	1.(Hasta insan için) Gözünün kanı çekilmek. 2. Gözü parlamak	Közü + kaynoo	1.(Hasta insan için) Gözünün kanı çekilmek. 2. Gözü parlamak
Közü kanıguu	Gözü alışmak	Közü + kanıguu	Gözü alışmak, bir işi öğrenmek
Közü karayloo	1. gözü kararmak.	Közü + karayloo	1. Gözü kararmak, iyi

Közü karangıloo	2.bunamak		görememek, iyi seçememek 2. Aklını, hafızasını kaybetmek (bunamak)
Közü karoo	Bakar kör	Közü + karoo	Gözleri açık ama görmeyen, bakar kör
Közü katuu	Arzulanan bir şeyi istemek	Közü + katuu	Bir şeyi çok istemek
Közü kaşayuu	Başı derde düşmek	Közü + kaşayuu	Büyük felaketlere uğramak, başı derde düşmek, tasalanmak
Közü kaşayuu Kara közü kaşayuu	Çok çetin bela derde düçar olmak	Kara közü kaşayuu	Çok büyük bir belaya girmek, zor duruma düşmek
Közü koyuuluu	(Çocuklar için) Uykulu gözler, mahmur gözler	Közü + koyuuluu	Uyku gelmek, uykulu gözler
Közü menen uzatuu	Gizliden gizliye bakmak	Közü menen uzatuu	Gizli bakmak
Közü mınday bolso ele	Görünmese, yok olsa	Közü + mınday bolso ele	Görünmese
Közü oynoo	Gözü düşmek	Közü + oynoo	Gözü düşmek, imrenmek, hayran kalmak
Közü ötüü	1. Gözünü alamamak, 2. Ölmek	Közü + ötüü	1. bir şeyi çok beğenmek gözünü alamamak. 2. ölmek

Közü töbösündö	1.Uyanık, çok ihtiyatlı, bir şeyi önceden kestirebilen (Mesela: 'Onun arkasında da gözü var' gibi), 2. Dürbün	Közü + töbösündö	Bir şeyi önceden bilene denir
Közü tüz	Muamelesi iyi, iyi niyetli, fitne fesatlığı yok	Közü + tüz	Iyi niyetli
Közü tüşüü	1.Bir şeye gözü düşmek. 2.Abayı yakmak.	Közü + tüşüü	Bir şeye kapılmak, çok beğenmek
Közü tartuu	(Gelecekteki bir şey) İçine doğmak, hissetmek	Közü + tartuu	Olacak bir şeyi hissetmek
Közü teşilüü	1.Durup dinlenmeden çalışmak, devamlı okumak. 2.Yorulana kadar bakmak.	Közü + teşilüü	Çok okumak yada bir şeye uzun süre bakmak
Közü tik Tik köz	Hiç kimseden çekinmeyen, korkmayan, korkusuz	Közü + tik	Hiç çekinmeyen, korkusuz
Közü tirüü	1.Diri, hayatta 2. Her işe yatkın	Közü + tirüü	1. hayatta, diri 2. her işe yatkın
Közü toyboo	1.Gözü doymamak. 2.Güzelliğinden kendini almamak, sürekli bakmak	Közü + toyboo	Gözü doymamak

Közü toyuu	Gözü doymak	Közü + toyuu	Gözü doymak
Közü tunaruu	Gözü kararmak, iyi görememek, iyi seçememek	Közü + tunaruu	İyi görememek
Közü tuyuk	Cahil	Közü + tuyuk	1. Hiçbir şey anlamayan, göremeyen 2.Okuma yazması yok
Közü çayıttay açıluu Közü umaçtay açıluu Uykusu umaçtay açıluu	Uyanmak	Közü + çayıttay açılmak	1. Uykudan uyanmak, Gözü açılmak, bir şeyi net olarak öğrenmek
Közü çaluu	Göze çalınmak	Közü + çaluu	Beklenmedik bir yerde bir anda görmek, gözüne çalınmak
Közü çaluu	Farketmek, görmek	Közü + çaluu	Farketmek, görmek
Közü çanagınan çıguu	Gözleri yuvasından fırlamak	Közü + çanagınan çıguu	Gözleri yuvasından fırlamak (çok korkunca veya sinirlenince bakılan bakış)
Közü çaçıroo	Bir şeyi sabırsızlıkla beklemek, büyük bir istekle arzulamak, gözleri yolda kalmak	Közü + çaçıroo	Bir şeyi çok beklemek, arzulamak
Közü celkesinen	Gözlerini devirmek,	Közü + celkesinen	Öfkeyle bakmak

ötüü Közü şilisinen çıguu Közü şilisinen ötüü	öfke ve nefretle bakmak	ötüü	
Közü ımır-çımır boluu Imır- çımır boluu	Gözü karıncalanmak	Közü + ımır - çımır boluu	Gözü karıncalanmak
Közüň kaşaygır! Közüň akkır!	Gözün aksın! Gözün çıksın!,	Közün akkır!	Gözün aksın! beceriksiz için söylenir
Közüňö ak tüşsün!	(Çok ağlayan için söylenir) Gözüne ak düşsün!	Közünö + ak tüşsün!	Bir beddua çeşidi, çok ağlayana söylenir
Közüňö köygök boluu	Göze ilişmek, göze takılmak	Közünö + köygök boluu	Göze ilişmek
Közüňö kara!	Gözünü aç!	Közünö + kara!	Gözünü aç!
Közüňö kara! Közüňdü kara!	Önüne bak!. İhtiyatlı ol!. Dikkat et!	Közündü + kara!	Önüne bak!
Közüňdü aç!	Gözünü aç!	Közündü + aç!	Gözünü aç!
Közün alboo	Gözünü alamamak	Közün + alboo	(Birinden veya bir şeyden) gözünü alamamak
Közün alboo Köz ayırboo	Gözünü ayıramamak	Köz + ayırboo	Gözünü bir şeyden ayıramamak
Közün aça elek	Çok genç, serpilip büyümekte	Közün + aça elek	Çok genç biri için söylenir

Közün açuu Közü açıluu	1. İlim, irfan sahibi olmak. 2.Adam etmek, tertip düzene sokmak	Közün + açuu	Tahsil görmek
Közün boyoo Közün tazaloo Közün budaloo Közün cogotuu	Gözünü boyamak, kandırmak 1. Yok etmek, öldürmek 2. Tüketmek, bitirmek, sonuna gelmek	Közün + boyoo	1. kandırmak 2. yok etmek, öldürmek
Közün caş çayuu	Ağlayacak gibi olmak	Közün + caş çayuu	Ağlayacak gibi olmak, ağlamak
Közün caşıruu Közün ala kaçuu	Gözünü kaçırmak	Közün + ala kaçuu	Gözünü kaçırmak (korktuğu, çekindiği birisinin yüzüne bakamamak
Közün cumuu	1. Ölmek. 2.Korkmak, çekinmek, 3. Göz yummak (Görmemezlikten gelmek)	Közün + cumuu	1. ölmek 2. görmezlikten gelmek
Közün cırtuu	Uykudan uyanmak, uyanıp gitmek. Uykusunu bölmek	Közün + cırtuu	Uykudan uyanmak
Közün karoo Közünö karoo	1. Birine bağımlı olmak 2. Her istediğini yerine getirmek, icabına bakmak	Közün + karoo	1.birine bağlı olmak 2. birinin her istediğini yerine getirmek

Közü kızaruu	Gözü düşmek	Közü + kızaruu	Gözü düşmek
Közün may basuu Közün may kaptoo	(Zenginlik ve varlığına güvenerek) İnsan yerine koymamak, görmezlikten gelmek,	Közün + may basuu	Hiç bir şeyi görmez olmak
Közün oyuu	Gözünü oymak	Közün + oyuu	Cezalandırmak
Közün süzüü	1. Göz süzmek 2. (Genellikle hasta yatan için) Gözü kapanmak	Közün + süzüü	1. göz süzmek 2. hastanın gözünü açamaması
Közün satuu	Birinden veya bir şeyden ümitlenip bakakalmak, bir şeye muhtaç olmak	Közün + satuu	Yalvarırcasına bir şey ister gibi bakmak
Közün tüşürüü Közün kadoo Közün tigüü	Gözlerini dikmek	Közün + tigüü	Gözlerini dikmek. Gözünü almadan bakmak, sürekli gözünü birşeyden ayırmadan bakmak
Közün taanuu İştin közün taanuu Közün tabuu	1 İşin her şeyini bilmek 2. Kaybolan bir eşyayı bulmak	Közün + taanuu	Işin her şeyini öğrenmek
Közün toyguzuu	Gözünü doyurmak, memnun etmek	Közün + toyguzuu	Memnun etmek
Közünö çaarı körünüü	(Öfkeden) Gözlerinde şimşekler çakmak	Közünö + çaarı körünüü	Çok öfkelenmek

Közünö cıluu uçuroo	Gözüne sıcak görünmek	Közünö + cıluu uçuroo	Göze sıcak görünmek
Közünö közü tüşüü	Gözgöze gelmek	Közünö + közü tüşüü	Gözgöze gelmek
Közünö kör topurak tıgılsın!	Gözünü toprak doldursun! İnşallah geberirsin!	Közünö + kör topurak tıgılsın!	Bir çeşit beddua
Közünö körünüü Közgö karaboo	1.Kim olduğunu göstermek (Gözüne görünmek) 2. Haddini bildirmek	Közünö + körünüü, közgö karaboo	Hiç acımadan cezalandırmak
Közünö karaboo	1.Gözünün yaşına bakmamak. 2. Çekinmeden dosdoğru söylemek	Közünö + karaboo	1.Gözünün yaşına bakmamak 2. çekinmeden doğruyu söylemek
Közüňö nıl cabılgır!	Gözün kör olsun	Közünö + nıl cabılgır	Bir çeşit beddua, gözün kör olsun anlamında.
Közünö sürtöörgö Közgö sürtöörgö Közgö sürtörlük	Bir dilim ekmeğe muhtaç	Közgö + sürtöörgö	Yoksul, muhtaç
Közünö suuk körgözüü	Gözüne soğuk göstermek	Közünö + suuk körgözüü	Birini başkasına kötülemek, ondan soğutmaya çalışmak
Közünö çalınuu	Göze çalınmak	Közgö + çalınuu	Göze çalınmak,

Közgö çaldıruu Közgö urunuu Közgö tiyüü Közgö tüşüü			farkedilmek
Közünön zaar çaçuu Közünön ızgaar çaçuu Közünön zaar uçuu	Gözünden şimşekler çakmak	Közünön + zaar çaçuu	Öfkelenmek
Közünün agı menen aylanuu Közünün agı menen çimirilüü Közünün agı menen koşo tegerenüü Közünün karegi menen koşo aylanuu	1. Ne isterse yapmak, 2. İstediğini gerçekleştirmek	Közünün + agı menen aylanuu	Her istediğini yapmak, şımartmak
Közünün agı menen karoo Közünün sırtı menen karoo Közünün töbösü	Kötü kötü bakmak. Kin dolu gözlerle bakmak	Közünün + töbösü menen karoo	Kötü kötü bakmak

menen karoo			
Közünün agın çıgaruu	Beğenmez, hoşnut olmaz gözlerle bakmak	Közünün + agın çıgaruu	Beğenmediğini belirten bakış
Közünön caş kılgıruu	Ağlayası gelmek	Közünön + caş kılgıruu	Ağlayası gelmek
Közünön közün alboo	Gözünü almadan bakmak, gözünü gözünden alamamak	Közünön + közün alboo	Gözünü gözünden alamamak
Közünön külüü	Gülümsemek	Közünön + külüü	Gülümsemek , memnun kalmak
Közünön külkü kaçuu	Somurtmak, suratı sirke satmak	Közünön + külkü kaçuu	Somurtmak, moralsiz olmak
Közünön kan aluu Közünön kan agızuu	Şiddetli ceza vermek, kan kusturmak	Közünön + kan agızuu	Sert cezalandırmak
Közünön kan tütöö	Gözünü kan bürümek, gazaba gelmek, öfkelenmek	Közünön + kan tütöö	Öfkelenmek
Közünün kıyıgı menen karoo Köz kıyıgın saluu	Göz ucuyla bakmak, gözünün kenarından bakmak	Köz + kıyıgın saluu	Göz ucuyla bakmak
Közünün kıçuusu kanuu	Kanmak, kabul etmek, razı olmak. Göz zevkini tatmin etmek	Közünün + kıçuusu kanuu	Memnun kalmak, tatmin olmak

Közünön ot çıguu Közünön ot uçuu Közünön ot çaçıroo Közünön calın uçuu Közünön ot çagıluu	Vücudun hasta veya uçuk çıkmasından dolayı canı çok yanmak	Közünön + ot çıguu	Vücudun bir darbe veya şiddetli acıdan dolayı gözünün önünden yıldızlar geçmek, ateş sıçramak
Közünön uçuu Közdön uçuu	Gözden kaybolmak, özletmek , çok gerekli olmak	Közdön + uçuu	Özlemek ; biri veya bir şey lazım olduğu zaman hatırlanmak
Közünön çaarı çıguu Közünün çaarın çıgaruu Közünün çaarı körünüü Közünün çaarı çıguu	Sinirden gözleri dönmek	Közünön + çaarı çıguu	Sinir ve öfkeden dolayı gözleri dönmek, çok öfkelenmek
Közünön çıksın!	Nankör, yüzüne gözüne dursun!	Közünön + çıksın	Nanköre söylenen beddua
Közünön çımın uçuu Közünön çaar	1. Canı yanmak, azap çekmek 2. Çok zor durumda kalmak, ne	Közünön + çımın uçuu	1.canı yanmak. 2.zor durumda kalmak, ne yapacağını şaşırmak

çımın uçuu Közdön çaar çımın uçuu	yapacağını bilememek		
Közündö calını bar Közündö otu bar	Gözüpek	Közündö + otu bar	Sağlam, dayanıklı, mangal yürekli. Gözünde ateşi var, gayretli ,gözüpek
Közünö canı körünüü Canı közünö körünüü	1. Bir yeri şiddetli ağrıyıp dayanılmaz acılar içinde olmak 2. Çok korkmak	Canı közünö körünüü	Şiddetli ağrı çekmek; korkmak
Közünö topurak saluu Közünö çöp saluu	Gözünü boyamak, kandırmaya çalışmak	Közünö + topurak saluu	Kandırmaya çalışmak
Közündö ogu bolso atıp ciberçüdöy	Öldürecekmişçesine bakmak	Közündö + ogu bolso atıp ciberçüdöy	Nefretle bakmak
Közü kıyboo	Kıyamamak	Közü + kıyboo	Bir şeyi vermeye kıyamamak
Közü umaçtay açıluu	Uykusu kaçmak	Közü + umaçtay açıluu	Uyanmak, uyku kaçmak
Kündün közü körünböö	Bulutlu hava	Kündün közü + körünböö	Güneşi bulut kapamak, hava kapalı olmak
Kara közü	(Genelde hanıma göre) Cana yakın, sıcakkanlı	Kara közü	Sevgili, cana yakın insan

Körör köz	Tek kendisi, yalnız kendisi	Körör köz	En sevilen birine, en yakına söylenir
Kara közü kaşayuu Kara közün kaşaytuu Közün kaşaytuu	Zor duruma düşmek, kapana kısılmak	Kara közü kaşayuu	Zor durumda kalmak
Kişi közün karaboo	Kimseye yük olmamak, kendi halinde olmak	Kişi közün karaboo	Kimseye yük olmadan kendi halinde olmak
Kumar köz	Çekici, cezbedici, naz yapan kız	Kumar köz	Çok güzel, akıllı kız-gelinlere söylenir
Oň közü	Bir kimsenin değer verdiği, sevdiği kişi	Oň közü	Birinin en çok güvendiği kişisi
Oroy köz çaray	Yüz yüze, göz göze	Oroy köz çaray	Herkesin gözü önünde, gizli saklısı yok
Ottuu köz	Keskin gözler, ateş gözler	Ottuu közler	Keskin gözler
Özü toyso da közü toyboo	Karnı doysa da gözü doymamak	Özü toyso da gözü doymamak	Karnı doysa da gözü doymamak
Salkın köz menen karoo	Önemsememek	Salkın köz menen karoo	Baştan savma davranmak
Suuk köz	Kötü niyetli, düşman kişi	Suuk köz	Düşman
Suuk közgö çalınboo	Art niyetli insandan fersah fersah kaçmak, yanına yaklaşmamak	Suuk közgö çalınboo	Kötü niyetliden uzak durmak

Şaytanı közünön kuyulup turat	(Çocuklar) Çok yaramaz, haylaz	Şaytanı közünön kuyuluu	Yaramaz çocuklar için söylenir
Tört közü tügöl	Herkes, hepsi	Tört közü tügöl	Herkes, hep beraber,cümbür cemaat

Gördüğümüz gibi bazı deyimlerde anlam aynı. Hem Kırgızca hem Türkiye Türkçesinde konuşanlar bu deyimler söylendiğinde zorlanmadan birbirini anlayabilir. Çağrışım alanı aynı olan deyimleri birkaç örnekle şöyle anlatabiliriz: Mesela, *aç köz* deyimi Türkiye Türkçesinde de 'aç göz' dür. *Atası aç köz adam bolgon* (Babası aç göz birisiydi*)* cümlesindeki çağrışım aynı. Burdaki deyimi bir Kırgız da bir Türk de anlar.

Köz açıp cumgança deyiminin Türkçesi 'göz açıp kapayıncaya kadar' dır. Bu deyimin her iki lehçedeki çağrışım alanı da birbirine denk geliyor: *Al köz açıp cumgança baardık işti bütürö saldı*. (O göz açıp kapayıncaya kadar bütün işi halletti.) *Köz açıp cumgança* deyiminin çağrışım alanı her iki lehçede de aynı. Aynı şekilde *köz cumdu* ('göz yummak') deyimleri de her iki lehçede aynı çağrışımı veriyor. Bu deyim her iki lehçede de iki anlamı ifade ediyor: 1. göz yummak, görmezlikten gelmek; 2. ölmek. Fakat bütün deyimlerde bu böyle diye bir şey yok, çağrışım alanları birbirine denk gelmeyen deyimler de vardır. Örneğin: Kırgızcadaki *barmak bastı köz kıstı* deyimini Türkiye Türkçesinde konuşan kimse anlamaz, çünkü çağrışım farklı. Bu deyim 'işini sessizce yürütmek' demektir. Türkiye Türkçesindeki *saman altından su yürütmek* deyimiyle aynı anlam taşıyor. Bunun gibi Kırgızcadaki *bir közü bir közünö coo* deyimini de Türkçe *bir gözü bir gözüne düşman* diye anlatamayız, çünkü çağrışım alanı denk gelmiyor. Bu deyimi bir cümlede verecek olursak: *Abaylap cürüü kerek, azır bir közü bir közünö coo zaman*. (Dikkat etmek gerekir,bu devir

kimseye güvenmeme deviridir.) Yani *bir közü bir közünö coo* deyimini Türkçe ‘kimseye güvenmemek ‘ şeklinde anlatabiliriz ancak. Yukarıda tabloda verdiğimiz gibi, bunun gibi çağrışım alanı birbirine denk gelmeyen birkaç deyim vardır:

K.T. *Köz açkanı* – **T.T.** *1. doğmak; 2. dünyaya gelmek.*

K.T. *Köz baylangan kez* – **T.T.** *akşamüstü, akşam.*

K.T. *Köz cazuu* – **T.T.** *ayrılmak.*

K.T. *Köz körgüs;, kulak ugup köz körgüs* – **T.T.** *gözle gözükmeyen çok uzak mekan.*

K.T. *Köz karandı* – **T.T.** *birine bağlı olmak, muhtaç olmak.*

K.T. *Közgö çöp saluu* – **T.T.** *aldatmak, kandırmak.*

K.T. *Közü kör; közü tuyuk* – **T.T.** *okuma yazması yok, cahil.*

K.T. *Közün may basuu* – **T.T.** *zenginlikten dolayı hiç bir şeyi görmez olmak, havasından geçilmemek. vs.*

İki Lehçede Hem Yapı, Hem Anlam Açısından Birbirinin Tam Eşdeğeri Olan Deyimler

(Göz ile ilgili)

Aç köz	Aç göz
Caman közü menen karoo	Kötü gözlerle bakmak
İynenin közünön ötüü	İğnenin deliğinden geçmek
İynenin közündöy	İğne deliği gibi, çok küçük
Köz ayırboo	Gözünü ayırmamak
Köz aldınan ketpöö	Gözünün önünden gitmemek
Közü açık ötüü	Gözü açık ölmek/ Gözü arkada ölmek

Köz açıp-cumgança	Göz açıp kapatıncaya kadar
Közü toyboo	Gözü doymamak
Közün alboo	Gözünü alamamak
Közün kadoo Közün tigüü Közün tüşürüü	Gözünü dikmek, (Gözünü almadan bakmak)
Közünün kıyıgı menen karoo	Göz ucuyla bakmak, gözünün kenarından bakmak
Közgö urunuu Közgö tüşüü Közgö çaldıguu Közgö çalınuu Közgö ilinüü	Gözüne çalınmak
Köz akı	Göz hakkı
Köz boyooçu	Göz boyayan
Köz tiyüü	Göz değmek, nazar değmek
Közüňdü kara!	Gözünü aç!
Közgö suuk körünüü	Göze soğuk görünmek
Közü açık	Gözü açık , göz açık
Közü açık ketüü	Gözü açık ölmek
Közü açıluu	Gözü açılmak
Közü tüşüü, köz koyuu	(Bir şeye) Gözü düşmek, göz dikmek
Közü toyuu	Gözü doymak
Közüň akkır!	Gözün aksın!, Gözün çıksın!
Közüňdü aç!	Gözünü aç!
Közün boyoo	Gözünü boyamak

Közgö cıluu uçuroo	Gözüne sıcak görünmek
Közgö suuk uçuroo	Gözüne soğuk görünmek
Közdün karegindey saktoo	Göz bebeği gibi korumak
Köz caşın köl kıluu	Gözyaşlarını sel (göl) etmek
Közdön uzak dilden uzak Közdön narı könüldön narı	Gözden uzak olan gönülden uzak olur

Sonuç

Kırgızca ve Türkçede “Göz” ile İlgili Deyimler ve Kavram Alanlarının Karşılaştırılması adlı tez çalışmamızın neticesinde:

- Oğuz ve Kıpçak dil gruplarının hem etnik bakımdan hem dil bakımından genel değerlendirilmesi yapıldı; bu iki lehçenin hem tarihi ve etnik bağı hem dil bağı araştırılıp verildi;
- Kırgızca ve Türkçe sözdizimi açısından ele alınıp incelenerek, kelime grupları ve cümle konuları bütün incelikleriyle araştırılıp karşılaştırıldı;
- Kırgızca ve Türkçedeki deyimler, deyim çalışmaları, deyimlerin çağrışım alanları ve kullanılış özellikleri karşılaştırma yöntemiyle ele alındı;
- Kırgızca ve Türkçedeki “göz” ile ilgili deyimlerin karşılıklı değerlendirilmesi yapılarak sözdizimi ve anlam bakımından incelendi.
- En sonda da her iki lehçede de yer alan “göz” ile ilgili deyimler ve çağrışım alanı karşılıklı tablo halinde verilmiştir.

Kırgız Türkçesinde deyimler, leksikoloji biliminde frazeoloji (deyim) terimi altında ele alınmaktadır. Frazeolojide, iki veya daha çok sözcüklerin bir araya gelerek bir bütün birime dönüşmesine frazeologizm (фрзеологизм), yani deyim denir.

Frazeolojide yer alan deyimler çeşitli özelliklere sahiptir.

Bu tez çalışmamızı frazeolojinin sadece bir bölümünü, “göz” organ adının yer aldığı deyimlerle sınırladık. Hem Kırgızca hem Türkçede sadece göz değil, bütün organ adlarıyla oluşmuş deyimlerin sayısı oldukça çoktur. Onun için çalışmamızın kapsamını sınırlayarak , organ adlarının içinden deyimlerde en sık kullanılanlarından biri olan “göz”

organı ile ilgili deyimleri ele aldık. Deyim konusunu tamamıyla bir tez çalışması adı altında incelemek mümkün değildir.

Deyimlere bilimsel açıdan şöyle tanım verilmiştir: “İki veya daha çok kelimenin tarihî bakımdan dilde parçalanmaz bir bütün olarak kullanılması sonucu ortaya çıkan ve unsurları ilk anlamlarını kaybederek tek kavramı ifade eden sabit sözcük gruplarına deyim denir.”

Deyimi oluşturan her türlü sözcüğün, bağımsız sözcük grubunda ve deyim içinde kullanıldığında nasıl özelliklere sahip olduğunu tespit etmek için, bu iki sözcük grubunu birbiriyle karşılaştırmak gerekir.

Bağımsız sözcük grubunda yer alan sözcüklerin her biri temel sözcüksel anlamını korur, anlamsal açıdan bir değişikliğe uğramazlar. Dolayısıyla, her bir sözcük ayrı bir cümle öğesi olabilir ve her bir sözcük ayrı bir sözcük türü olabilme özelliğini de korur.

Oysa, sabit sözcük grubunda yer alan sözcükler, tarihi açıdan uzun zamana dayalı deyime dönüşme sürecini yaşadıkları için önemli değişiklere maruz kalmışlardır. Belli sözcükler bir arada kullanılarak parçalanmaz bir bütün dil birimine dönüşmüş, bu ise onların sözcüksel anlamlarının kaybolmasına yol açmıştır. Bir kavramı ifade eden kalıplaşmış bir bütüne dönüştüğü için yalnız bir cümle öğesi olabilir. Öyleyse, basit sözcüklerin deyime dönüşme sürecinde maruz kaldıkları değişiklikleri göz önünde bulundurarak deyimlerin ortaya çıkmasının tarihi bir olay olduğunu söyleyebiliriz.

Bunun dışında, deyimleri oluşturan unsurlar arasındaki sözdizimsel bağ ortadan kalkmış olduğu için, o unsurların sözcüksel dizilimi değişmez bir nitelik kazanmıştır.

Her iki lehçedeki göz ile ilgili deyimler arasındaki farklılık ve benzerliklerin tespit edilmesi için karşılaştırma yöntemine başvurulmuştur.

İki lehçede yer alan göz organı ile ilgili deyimlerin karşılaştırılması sonucunda, deyimleri oluşturan sözcük kökleri açısından her iki lehçede ortak olarak kullanılan eşdeğer deyimleri tespit ettik, bu tür deyimleri özellikle seçerek bir araya topladık ve yeterli örnekler verdik.

İki lehçede ortak olan eşdeğer deyimleri tespit ederek bir araya getirmemizdeki amaç, adı geçen iki lehçenin aynı kökene dayanan akraba diller olduğunu deyimler açısından da tespit etme yoluna gitmek olmuştur.